

<https://ecs.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Endowment & Charity Studies

E-ISSN: 3115-7475

Vol.3, Issue.1, No.5, 2025, pp 41-68

Received: 18/10/2024 Accepted: 10/01/2025

Research Paper Institutionalization of Donation in Kermanshah and its Challenges

Vakil Ahmadi*

Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Razi University, Kermanshah, Iran.
v.ahmadi@razi.ac.ir

Nader Amiri

Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Razi University, Kermanshah, Iran.
nader.amiri@razi.ac.ir

Nasrin Rahkeshan

Master of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Razi University, Kermanshah, Iran.
n.rahkeshan@yahoo.com

Introduction

Since ancient times when modern governments did not exist, the concern for social security and the requirements of society have led to the formation of endowments and endowments, and they have also been approved and encouraged by religions and rulers. The specific conditions and regulations of each region, considering the emergence of a specific religious sect, have impacted the type and function of charitable foundations, institutions, and associations, and each sect has carried out charitable acts with its ideological views. Kermanshah, as one of the metropolises of Iran, has been a pioneer in doing good and giving to the disadvantaged. The urban space of Kermanshah has been affected by endowments, and its weak economy has also increased the number of poor people. Therefore, it is necessary to examine the status of the activities of charitable institutions such as the Endowments and the Imam Khomeini Relief Committee (RA) to study the role of changes and developments in these institutions in this field, so that the challenges of charity and endowments are clarified and the basis for policy proposals is prepared. Therefore, in this research, we seek to answer these questions: What has been the historical course of charity in Kermanshah? How has charity been institutionalized in Kermanshah? What are the activities of charity organizations in Kermanshah province? What are the effects of charity on society? What are the challenges facing charity in Kermanshah?

Research Methodology

The present study was a mixed method, using documentary data for the spending situation in the province and a qualitative method for the challenges and obstacles in Kermanshah province. In the documentary section, documents and texts that show the history of endowment in Kermanshah province were used, and data from the Kermanshah Provincial Relief Committee and statistical yearbooks of the Relief Committee were used to examine the status of the relief committee's activities. The target population in the qualitative section was employees in endowment offices, relief committees and charitable institutions, donors in Kermanshah city, and experts. The sampling method was purposeful and theoretical. The sample size reached 18 people until theoretical saturation. The data collection method was researcher-made interviews (semi-structured). The method of data analysis in this study was to analyze and extract concepts and categories using content analysis.

*Corresponding Author

Ahmadi, V., Amiri, N., & Rahkeshan, N. (2025). Institutionalization of donation in Kermanshah and its challenges. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 3(1), 41-68. <https://doi.org/10.22108/ecs.2025.143097.1121>

3115-7475© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

<https://doi.org/10.22108/ecs.2025.143097.1121>

Research Findings

According to written records or oral tradition, four out of six parts of Kermanshah city have been endowed in the past. The history of the endowment of four out of six parts of Kermanshah city goes back even to the Safavid era. Of the endowment documents of Kermanshah, 171 documents are written in the traditional or ordinary form (69.2%) and 76 are written in official form (30.8%). Kermanshah province has 2177 endowments and 54586 endowment units. The number of households and population covered by the relief committee in 1401 in Kermanshah was 81359 households and 167860 people. The number of households covered has increased by almost 30% during 8 years (1393 to 1401). Although the total population of the province has also increased slightly during the aforementioned years, the increase in the covered population indicates the increase in the economic and social problems of the society and the impoverishment of the society. The cost of subsistence assistance for Kermanshah was higher than the national average and the cost of housing for Kermanshah was lower than the national average. The factors for the formation of charitable institutions, according to the interviewees, are social necessity, religious and human culture, and political culture, which in the city of Kermanshah played an important role in the institutionalization of charitable activities in this city due to the communication route of the holy shrines in the past, and in a way led to the polarization of endowments in the provincial center compared to other regions of the province. The interviewees described the methods of payment of donors in two traditional and modern forms. Due to the weak economy of Kermanshah, the role of the political economy of society in increasing the number of poor people, and the government's duty to provide livelihoods for the needy, the level of participation in charitable affairs is low. Charitable expenditures in Kermanshah included social security, religious consumption, and economic consumption (infrastructure and social and economic projects). Supervision of charitable institutions took three forms: organizational supervision, modern supervision, and popular supervision. According to the interviewees, the most important challenges of the endowment institution were social, cultural, administrative, communication, and supervision.

Discussion and Conclusion

Kermanshah province, due to its communication location on the route to the holy shrines, has increased the motivation of donors to endow their land, properties, and assets. For this reason, there has been a lot of endowment land in Kermanshah city. Such a situation has played a role in the urban space and the increase in the population of Kermanshah city residents, and at times it has prevented the change and use of land and properties, and as a result, it has hindered urban development. The documents of the Imam Khomeini Relief Committee (RA) in the field of public participation income and its expenditures showed that due to the weak economy of Kermanshah and the extent of its poverty, the income of the relief committee in Kermanshah province has been lower than the national average, and the expenses of the relief committee in Kermanshah province have been low per percentage of households and population covered in the province. The expenses of the relief committee in Kermanshah province have been more in the form of livelihood assistance than in the areas of job creation, housing provision, etc., and therefore have not led to the eradication of poverty. In other provinces, the share of housing provision, employment and entrepreneurship facilities, etc. has been higher than in Kermanshah province. Therefore, changing this practice can help reduce the poor population in Kermanshah. Considering the economic and social situation and the level of development of Kermanshah province, to compensate for the decrease in the poor population, if the share of services provided to Kermanshah province does not increase compared to the national average over time, it will continue to lead to an increase in the bottom deciles of society.

Keywords

Donation, Benefactors, Poverty, Kermanshah, Endowment.

مقاله پژوهشی

نهادینه شدن اتفاق در کرمانشاه و چالش‌های پیش‌روی آن

وکیل احمدی^{*۱}، نادر امیری^۲ و نسرين راهکشان^۳

۱. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران

v.ahmadi@razi.ac.ir

۲. استادیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران

nader.amiri@razi.ac.ir

۳. کارشناسی ارشد، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران

n.rahkeshan@yahoo.com

چکیده

هدف پژوهش بررسی تاریخی نهادینه شدن اتفاق در شهر کرمانشاه بوده است. برای نیل به هدف پژوهش از روش ترکیبی (پژوهش کیفی و تحلیل اسنادی) استفاده شده است. سیر تاریخی وقف با منابع تاریخی و سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی بررسی شده و برای شیوه نهادینه شدن وقف و پیامدهای آن از روش کیفی و مصاحبه عمیق با شاغلان اداره اوقاف، کمیته امداد امام خمینی، مؤسسه‌های خیریه و صاحب‌نظران استفاده شده است. یافته‌ها نشان داد عوامل ضرورت اجتماعی، فرهنگ دینی و انسانی و فرهنگ سیاسی در نهادینه شدن اتفاق نقش داشته‌اند. کارکرد اتفاق در شهر کرمانشاه شامل تأمین اجتماعی، مصرف دینی و مذهبی و مصرف اقتصادی و زیربنایی بوده است. نهاد وقف با چالش‌های اجتماعی، فرهنگی، اداری، ارتباطی و نظارتی مواجه بوده است. درآمد مشارکت‌های مردمی کمیته امداد به دلیل اقتصاد ضعیف کرمانشاه کم بوده است و همچنین، هزینه‌های کمیته امداد در استان کرمانشاه به نسبت جمعیت تحت پوشش در مقایسه با میانگین کشوری کمتر بوده است؛ به همین دلیل، سیاست‌های فقرزدایی کمیته امداد و اوقاف در استان کرمانشاه در برابر افزایش حجم فقر در جامعه کارساز نبوده و نیازمند تغییر رویه‌های سیاست‌گذاری در زمینه تقویت بنیه اقتصاد کلان جامعه و همچنین اقتصاد خانواده‌ها است.

واژه‌های کلیدی: اتفاق، خیرین، فقر، کرمانشاه، وقف.

*نویسنده مسئول

احمدی، و.، امیری، ن.، و راهکشان، ن. (۱۴۰۴). نهادینه شدن اتفاق در کرمانشاه و چالش‌های پیش‌روی آن. مطالعات وقف و امور خیریه،

۳(۱)، ۶۸-۴۱. <https://doi.org/10.22108/ecs.2025.143097.1121>

3115-7475© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

<https://doi.org/10.22108/ecs.2025.143097.1121>

۱- مقدمه

هر پدیده اجتماعی در جامعه تاریخیچه مختص به خود دارد. اتفاق نیز از این قاعده مستثنی نیست. از زمان‌های دور که دولت‌های مدرن وجود نداشته‌اند، دغدغه تأمین اجتماعی و اقتضائات عمومی جامعه موجب شکل‌گیری اتفاق و وقف شده است و این امر که به خیر عمومی منجر شده است، از جانب ادیان و حاکمان نیز مورد تأیید و تشویق قرار گرفته است؛ بنابراین، شرایط و مقررات خاص هر منطقه، با توجه به ظهور فرقه مذهبی خاص، در نوع و کارکرد بنیادها، مؤسسه‌ها و انجمن‌های خیریه تأثیرگذار بوده و هر فرقه با دیدگاه‌های ایدئولوژیک خاص خود کار خیر انجام داده است. با رجوع به تمدن‌های گذشته از جمله مصر، بابل، روم، یونان و .. با آثاری از موقوفات روبه‌رو می‌شویم.

در میان ملل قدیم، اقوام آریائزاد، به ویژه ایرانیان به پیروی از کیش و آیین خود به انجام کارهای نیک همچون آبادانی و دستگیری مستمندان توجه بسیار داشته‌اند و طبعاً دارای موقوفات و نذورات بسیاری برای نگهداری معابد و آتشکده‌های خود بوده‌اند. پاره‌ای از آنان در بعضی از شهرهای ایران مانند یزد و کرمان، هنوز در بین زرتشتیان باقی و دایر هستند (شهابی، ۱۳۴۳: ۱۲۶۵). در بخشی از ترجمه فارسی اوستا آمده است: «هورامزدا از کسی خشنود است که بینوایان را دستگیری کند.» به همین دلیل، بسیاری از نیکوکاران زرتشتی پیش از مرگ، تمام یا قسمتی از اموال خود را وقف مستمندان می‌کردند. بر اساس آنچه از گذشته به‌جا مانده است، چنین رسمی به دوره پیشدادی بازمی‌گردد و بنیان‌گذار آن هم «جمشید» بوده است. در رابطه با اثرات وضعی و پاداش اخروی امور خیریه، در قرآن مجید، آیات فراوانی وجود دارند؛ آیاتی که درباره تعاون و اتفاق بر باقیات و صالحات و (صدقات) در سوره‌های مختلف قرآن آمده‌اند (فیض، ۱۳۷۲: ۶۵).

با توجه به ضرورت اتفاق و وقف در گذشته، شیوه‌های نهادینه شدن آن در طی تاریخ متفاوت بوده‌اند. برخی از حاکمان خود مروج آن بوده و حتی خود نیز مدیریت آن را به عهده گرفته و از آن برای حکمرانی نیز سود جسته‌اند. شیوه و نحوه وقف و اتفاق هم برحسب شیوه اقتصاد و ساختار اقتصادی و اجتماعی متفاوت بوده است؛ برای همین است که در برخی از مناطق در ایران مانند خراسان، اصفهان، کرمانشاه و... میزان وقف بیشتر بوده است و این امر اقتصاد و فضای شهری را تحت تأثیر خود قرار داده است. در برخی از کشورها، برخی از شرکت‌های اقتصادی و مؤسسه‌های آموزش عالی از حمایت مالی مراکز نیکوکاری و خیریه برخوردار هستند. سازمان اوقاف و امور خیریه که امروزه در ایران متولی امر وقف و امور خیریه شده است، در طی تاریخ دچار تحولاتی شده است. در ایران بعد از اسلام حکومت‌های نیمه‌مستقل مانند طاهریان، صفاریان و سامانیان اوقاف مورد توجه قرار می‌گیرند. در دوره آل بویه، املاک زیادی تحت سازمان اوقاف قرار می‌گیرند. از دوره سلجوقی تا یورش مغول، نیز بناهای عام‌المنفعه زیادی ساخته شده‌اند. در دوره صفویه، وقف بیشتر از سوی بازرگانان و علمای دربار بوده است. نادرشاه افشار همه املاک اوقاف را ضبط و به مصرف ارتش رسانید؛ اما کریم‌خان زند سعی در احیای وقف داشت و وزات اوقاف را در ۱۱۷۷ ق به وجود آورد. در دوره پهلوی به ویژه ناصرالدین‌شاه، اوقاف رونق گرفت و اداره اوقاف پس از مشروطیت با امضای مظفرالدین‌شاه در سال ۱۲۵۸ ق شروع به کار کرد و در دوره پهلوی در سال ۱۳۴۳، اداره اوقاف به سازمان اوقاف تبدیل شد (یارمحمدی و نوروزی، ۱۳۹۸: ۳۱).

بعد از فروپاشی دولت پهلوی، در تاریخ ۱۴ اسفند ۱۳۵۷، سازمانی به نام کمیته امداد امام خمینی (ره) تأسیس شد که هدف آن کمک به افراد بی‌بضاعت و تحت پوشش قرار دادن آن‌ها در این سازمان بود و تا کنون این هدف پابرجا مانده است و با کمک‌های مردمی و حکومتی هنوز هم این سازمان به فعالیت خود ادامه می‌دهد. از طرف دیگر، سازمان‌هایی مانند به‌زیستی و مؤسسه‌های خیریه تأسیس شدند تا عمل اتفاق به محرومان ترویج و گسترش یابد و امروزه با گسترش فناوری،

شیوه اتفاق متفاوت شده و شکل الکترونیکی آن نیز رواج پیدا کرده است.

شهر کرمانشاه به عنوان یکی از کلان‌شهرهای ایران در عمل خیر و اتفاق به محرومان پیش‌قدم بوده و به عنوان یکی از شهرهای رکورددار در این عمل محسوب می‌شود. با توجه به اینکه فضای شهری کرمانشاه متأثر از وقف بوده (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲) و همچنین، با در نظر گرفتن ساختار اقتصاد ضعیف آن که حجم فقرا را زیاد کرده است، ضروری است تا وضعیت فعالیت نهادهای امور خیریه مانند اوقاف و کمیته امداد امام خمینی (ره) بررسی شود تا نقش تغییر و تحولات نهادهای یادشده در این زمینه مطالعه شود تا چالش‌های امور خیریه و اتفاق روشن شوند و زمینه پیشنهادی سیاستی فراهم شود؛ بنابراین، در این پژوهش با یک مطالعه ترکیبی در پی پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها هستیم که سیر تاریخی اتفاق در کرمانشاه چگونه بوده است؟ اتفاق در کرمانشاه چگونه نهاده شده است؟ فعالیت‌های سازمان‌های اتفاق در استان کرمانشاه چگونه است؟ آثار اتفاق در جامعه کدام‌اند؟ چه چالش‌هایی فراروی امور خیریه در کرمانشاه وجود دارند؟

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱- پیشینه پژوهش

درباره اتفاق، وقف و امور خیریه پژوهش‌های بسیاری انجام شده‌اند. در ادامه، دسته‌بندی موضوعی از آن‌ها بنا به ارتباط و همچنین، تفاوت آن‌ها با پژوهش حاضر آمده است:

برخی از پژوهش‌ها روند تاریخی و نهاده شدن آن را بررسی قرار کرده‌اند. یارمحمدی و نوروزی (۱۳۹۸) در چگونگی وقف در گناباد نشان داده‌اند بیشترین وقفیات گناباد و توابع آن طی سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۳۲۵ ق انجام شده‌اند و وقف در پنجاه سال اخیر کاهش یافته است. بیشتر موقوفات این منطقه شامل آب و زمین برای سوگواری و تعزیه سیدالشهدا و ایام محرم بوده‌اند. همچنین، وقف برای امام رضا، ساخت مساجد و دیگر ابنیه عام‌المنفعه نیز مورد توجه بوده است. کجباف و همکاران (۱۳۹۸) در بررسی روند تاریخی وقف در شوشتر به این نتیجه دست یافتند که کارکردهای موقوفات، اگرچه بیشتر فرهنگی مذهبی است، همین کارکرد در راستای سیاست ضد‌مذهبی حکومت پهلوی متحول شده و به صورت کم‌رنگ تداوم یافته است؛ به طوری که بر اساس اسناد موجود، فقط هشت مورد سند وقفی در شوشتر تنظیم شده‌اند. علاوه بر این، توجه به مسائل بهداشتی، به عنوان کارکرد اجتماعی وقف، به صورت محدود و توأم با کارکرد فرهنگی مذهبی وجود داشته است.

برخی از پژوهش‌ها نقش اتفاق و امور خیریه در اقتصاد را بررسی کرده‌اند، از جمله عبدالحسینی قهساره و همکاران (۱۴۰۲) که نتیجه پژوهش آن‌ها به نقش خیریه‌ها در کاهش نابرابری اقتصادی و ایجاد سازوکار توزیع مناسب منابع خیریه‌ها اشاره داشته است. پژوهش ملک‌زاده و سجادی (۱۴۰۲) نشان داده است وقف باعث ارتقای سطح زندگی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زرتشتیان شده است. حبیب‌پور و همکاران (۱۳۹۸) به نابرابری در توزیع و انباشت سرمایه وقف در میان نواحی خراسان اشاره کرده‌اند. از نظر آنان، الگوی انباشت سرمایه در فضای جغرافیایی استان الگوی قطبی است و قطب برخوردار کالای سرمایه‌ای در مرکز استان دیده می‌شود. حامد و دانا (۱۳۹۵) بر نقش و جایگاه اتفاق و مشارکت‌های مردمی در توسعه مناطق محروم، برطرف کردن فقر و محرومیت‌زدایی با تأکید بر فرهنگ جهادی تأکید داشته‌اند. عزتی و محمودیان (۱۳۹۳) اثر اتفاق بر کاهش فقر در ایران را بررسی کردند. صادقی و همکاران (۱۳۹۲) نشان دادند تابع اتفاق به صورت تابعی نمایی و تابعی فزاینده از درآمد سرانه استانی، ثروت و سرمایه مذهبی است. عزتی و نورمحمدلو (۱۳۹۱) نشان دادند اتفاق تابع مثبت درآمد سرانه استانی و هزینه‌های استانی دولت و تابعی کاهنده از تعداد نهادهای مذهبی جایگزین و تابعی کاهنده از تورم و

بیکاری به عنوان عامل نابه‌سامانی اقتصادی است. بو^۱ و همکاران (2023) به نقش وقف در منابع مالی کارآفرینی اشاره کرده‌اند. از نظر دال^۲ (2023) نهاد وقف ابزاری ارزشمند است که در دسترس جوامع مسلمان برای تضمین توزیع مجدد عادلانه‌تر ثروت است و این در تضاد با مدل سرمایه‌داری نئولیبرالی است که تعهدات ما در قبال خدا و همسایه را نادیده می‌گیرد. در پژوهش لويسائو^۳ (2019)، در مصر در مواقعی که میزان مرگ‌ومیر زیاد، بیوه شدن مکرر و ازدواج مجدد وجود داشت، قانون ارث اسلامی از حقوق اقوام زن و مرد متوفی محافظت می‌کرد. در چنین شرایطی، وقف نه فقط گزینه‌ای برای اداره اموال بود، بلکه به عنوان یک کانال جایگزین، هرچند قانونی، برای انتقال ثروت برای فرار از قانون ارث و آثار سوء آن استفاده می‌شد. از نظر سازونوف^۴ (2017)، اثربخشی صندوق وقف به نتایج فعالیت‌های جمع‌آوری سرمایه، روابط حمایتی با اهداکنندگان و تأمین مالی برنامه‌های هدفمند و جهت‌گیری فعالیت‌ها بستگی دارد.

برخی از پژوهش‌ها شیوه حکمرانی وقف و مدیریت در آن را بررسی کرده‌اند، مانند نودری و اسکندری‌نژاد (۱۴۰۳) که به مسائل خیریه‌ها در ارتباط با دولت (فقدان یکپارچگی مرجعیت، فقدان قوانین مؤثر، دولتی‌سازی خیریه‌ها، عدم همکاری مؤثر دولت با خیریه‌ها) و بازار یا بخش خصوصی (بی‌تفاوتی بنگاه‌های اقتصادی نسبت به مسئولیت اجتماعی و خیریه‌ها) اشاره کرده‌اند. بلورفروش و همکاران (۱۴۰۲) با اتنوگرافی نهادی یکی از مؤسسه‌های حوزه سلامت به این نتیجه رسیدند که مؤسسه تحت پژوهش در نیل به اهداف خود با مشکلاتی روبه‌روست که نیازمند اخذ سیاست‌های ترمیمی، اجرای قوانین حمایتی از سوی حاکمیت، چابک‌سازی ساختارها و تغییر فرهنگ و نگرش عوامل مرتبط با حوزه‌های مدیریتی است. از نظر میراحمدی (۱۴۰۲)، با ورود وقف به عرصه‌های اجتماعی به منظور تأمین اجتماعی و تحقق عدالت اجتماعی، امکان توسعه مشارکت مردم در امر حکمرانی فراهم می‌شود و در نهایت، وقف موجبات تداوم مشارکت مردم در امر حکمرانی از طریق در پیش گرفتن الگوی مشارکتی مردم در تولید وقف را فراهم می‌کند. از نظر میرحسینی و همکاران (۱۴۰۲)، ارائه خدمات خیر در مناطق حاشیه‌نشین بیش از آنکه به برطرف کردن محرومیت، توانمندسازی ساکنان و کاهش پدیده حاشیه‌نشینی منجر شود، موجب وابستگی ساکنان به خیرین و بازتولید فقر و حاشیه‌نشینی شده است. رعنائی کردشولی و دهاز (۱۴۰۲) نشان داده‌اند عدم آمار دقیق در حوزه خیریه‌ها، ضعف در شفافیت درآمد و هزینه، پیچیدگی صدور و تمدید مجوزها، فقدان مرجع نظارت و فرار مالیاتی، به‌ترتیب اولویت، مهم‌ترین چالش‌های موجود در مدیریت خیریه‌ها محسوب می‌شوند. نیازی (۱۳۹۸) در پژوهشی روند سیاست‌گذاری وقف را چنین تحلیل کرده است: موقوفات در بطن نظام اجتماعی پیشامدرن موجب اموری مانند بقای خانواده گسترده، توسعه شهری، گسترش آموزش عمومی و تخصصی، تعدیل ثروت و مشروعیت‌بخشی سیاسی شده‌اند. با شکل‌گیری دولت مدرن، وقف به ایفای نقش و کارکردهای دینی و آیینی محدود شده است و ابعاد اجتماعی و فرهنگی آن نفی و سلب شده‌اند. روز^۵ (2017) در پژوهشی اعمال خیریه مسلمانان در امپراتوری روسیه (منطقه ولگا-اورال، سیبری و استپ شمالی قزاقستان) از فتح کازان توسط روسیه در سال ۱۵۵۲ تا انقلاب روسیه در سال ۱۹۱۷ را بررسی و استدلال می‌کند حکومت روسیه از دهه ۱۵۵۰ تا اواسط دهه ۱۸۰۰ مبنایی را برای طیفی وسیع از اقتصادهای محلی سازمان‌دهی شده مبتنی بر خیریه برای برآوردن نیازهای مذهبی، فرهنگی و اجتماعی جوامع مسلمان ایجاد کرد. در یک کشور

1. Bu

2. Dallh

3. Loiseau

4. Sazonov

5. Ross

غیرمسلمان، اگرچه این اقتصادها تا حدودی از نظر سازمان‌دهی متفاوت بودند، همه آن‌ها حول شیوه‌های خیریه مسلمانان بودند و همه سلسله‌مراتبی را در جوامع مربوط به خود ایجاد و تقویت کردند. از نظر کوران^۱ (2016)، در نظام حقوقی خاورمیانه پیشامدرن، نزدیک‌ترین چیز به یک سازمان خصوصی خودمختار، وقف اسلامی بود. این نهاد غیردولتی مانع مشارکت سیاسی، کنش جمعی و حاکمیت قانون دیگر شاخص‌های دموکراتیک‌سازی شد؛ زیرا فعالیت‌های وقف اساساً توسط مؤسس آن تنظیم شده بودند که ظرفیت آن را برای مقابله با چالش‌های سیاسی محدود می‌کردند و وقف نمی‌توانست در ائتلاف‌های سیاسی پایدار شرکت داشته باشد. اوبراور^۲ (2008) تأثیر حکومت استعماری بریتانیا بر رویه وقف در زنگبار را بررسی کرده است. اداره وقف تحت کنترل بریتانیا، موقوفات را به عنوان وقف خانوادگی یا وقف مسجد طبقه‌بندی کرد. اولین مورد به طور کامل به نفع خانواده مؤسس بهره‌برداری شد، در حالی که دومی به درآمد برای نگهداری مساجد عمومی تبدیل شد؛ در نتیجه، وقف به عنوان یک پایگاه اقتصادی برای روابط حامی و مشتری متوقف شد و مشتریان به طبقه کارگر مدرنی تبدیل شدند که کاملاً به کار مزدی وابسته بود. از نظر کوران (2001)، سیستم وقف فاقد انعطاف‌پذیری لازم برای استفاده کارآمد از منابع است و دولت‌ها مصادره منابع خود را آسان‌تر می‌دانستند. در قرن نوزدهم، تأسیس شهرداری‌هایی با الهام از اروپا نشان‌دهنده انکار رسمی سیستم وقف به نفع سیستم‌های هماهنگ‌شده توسط دولت برای ارائه کالاهای عمومی بود.

پژوهش‌های احمدی و همکاران (۱۴۰۲)، زارعی و بلباکمال (۱۳۹۷) و کلانتری خلیل‌آباد و همکاران (۱۳۸۹) نقش وقف در تغییرات کالبدی شهرها و فضای شهری در کرمانشاه و اصفهان را بررسی کرده‌اند.

در رابطه با اتفاق، وقف و خیریه در ایران پژوهش‌هایی جالب توجه انجام شده‌اند؛ اما پژوهشی که شیوه نهادمند شدن اتفاق را در جامعه ایران و به ویژه کرمانشاه نشان دهد و همچنین، فعالیت‌های نهادهای امور خیریه مانند کمیته امداد امام خمینی (ره) و اداره اوقاف در استان کرمانشاه را بررسی کند، وجود ندارد.

۲-۲- مبانی نظری

وقف یکی از نهادهای اسلامی در کنار دیگر نهادهایی همچون قرض‌الحسنه، هبه، صدقه جاریه و... است که روح برادری، احسان و همکاری تعاون در جامعه را گسترش می‌دهد. وقف در کنار امور خیریه‌ای همچون تحبیس، سکنی، عمری، اتفاق و... از زمان پیامبر (ص) تا کنون استمرار داشته و به معنای نوعی خاص از خیرات است که منحصر به اعیان است. به منظور نگهداری اعیان موقوفه که گاه رقبات زیادی را نیز شامل می‌شود، شارع به واقف اجازه داده است تا متولیانی را تعیین کند تا مدیریت موقوفه را به عهده گیرند (قاسمی‌زاده، ۱۳۷۸: ۳۸۵).

سنت وقف یکی از امکان‌های نظام اجتماعی پیشامدرن و از جمله سازوکارهای تحت حمایت دین برای حضوری نهادمند در حوزه‌های مختلف اجتماعی بوده است. بر این اساس، در شرایطی که تأمین مالی تعلیم و تربیت، تبلیغات اسلامی، بهداشت و درمان و ترویج فرهنگ و هنر از طریق بودجه‌های دولتی با چالش روبه‌روست و زمینه برای تجاری‌سازی چنین حوزه‌هایی در حال مهیا شدن است، وقف به عنوان یک سنت دیرپای عقلایی، عام‌المنفعه و دینی، بعضاً از سوی برخی از گروه‌های مردم و کارشناسان به مثابه راهی در میانه خصوصی‌سازی و دولت‌گرایی مورد توجه قرار می‌گیرد (نیازی، ۱۳۹۸: ۲).

1. Kuran

2. Oberauer

چنانچه تجلی صورت عینی نهاد وقف را در قالب یک سازمان تصور کنیم، ایجاد یا احیای این سازمان نیازمند مؤلفه‌های زیر است: وجود ضرورت برای تأسیس یا تداوم فعالیت سازمان، وجود مأموریت یا همان اهداف و وظایف برای سازمان، شناخت ویژگی‌های ضروری ساختار و تشکیلات. بر این اساس، به نظر می‌رسد احیای نهاد وقف فارغ از اسم و ساختار آن نیازمند شرایط زیر است:

ضرورت تداوم؛ که به واسطه میراث بزرگ موقوفات موجود و نیز جریان داشتن فرهنگ و انگیزه وقف در جامعه قابل توجیه است.

اهداف و وظایف: که نیازمند بازسازی تکالیف نهاد وقف در راستای خدمات اجتماعی ضروری متناسب با وضعیت کنونی جامعه است. شرایط ساختاری: که دو مؤلفه اساسی دارد: برقراری رابطه معنادار میان مثلث مردم، روحانیت و دولت در اداره سازمان اوقاف.

مردم‌گرایی: که برای مثال، نیازمند اقداماتی مانند ارائه گزارش‌های عملکرد به عموم مردم از جمله واقفان و افراد بهره‌مند از عواید موقوفات است.

شرایط شکوفایی سازمان: که مستلزم فرهنگ‌سازی در راستای گسترش ارزش‌های پشتوانه وقف مانند تعدیل ثروت، معادباوری و صدقه جاریه است (نیازی، ۱۳۹۸: ۵۲).

برخی از کارکردهای اجتماعی وقف و امور خیریه عبارت‌اند از:

۱. طبقاتی نبودن: عمل به این سنت همواره به همه قشرهای جامعه تعلق داشته و در انحصار طبقه‌ای خاص نبوده است (امام جمعه‌زاده، ۱۳۷۹: ۷۲).

۲. همبستگی اجتماعی: وقف حس مسئولیت اجتماعی هم برای نیازمندان و مستمندان و هم برای ثروتمندان به وجود می‌آورد.

۳. تحقق عدالت اجتماعی و کنترل ثروت: وقف از مکانیسم‌های عدالت اجتماعی و ابزاری صلح‌آمیز به منظور توزیع مجدد ثروت، بدون هر گونه اجبار و مداخله قدرت سیاسی به شمار می‌آید.

۴. شرکت در ساختار نظام تأمین اجتماعی جامعه: در وقف، تبدیل مالکیت خصوصی به مالکیت عمومی و امور عام‌المنفعه مطرح است (مرادعلیان، ۱۳۹۵: ۷۹)؛ بنابراین، وقف در تأمین نیازهای حداقلی و اساسی جامعه سهیم می‌شود و به این ترتیب، برای حاکمیت نیز ارزشمند است.

۵. حفظ ارزش‌ها: حفظ ارزش‌های دینی و انسانی به بستری نیاز دارد تا افراد در آن بتوانند ویژگی‌های اخلاقی خود را به منصفه ظهور برسانند و وقف می‌تواند بستری مناسب در این زمینه باشد.

۶. فقرزدایی: خیرین و واقفان با کمک‌های مالی و همچنین، تأمین نیازهای اساسی گامی مهم در کاهش فقر مطلق در جامعه برمی‌دارند و در این راستا، کمک مهمی به نظام سیاسی در زمینه فقرزدایی می‌کنند.

۷. ایجاد اشتغال: از دیگر کارکردهای وقف اشتغال‌زایی یا حفظ و پایدارسازی مشاغل گوناگون است (آیت‌اللهی و رخ‌یزد، ۱۳۸۳: ۳۵۱-۳۴۵). در متن برخی از وقف‌نامه‌ها دقیقاً به اشتغال خاصی اشاره شده است و شغل یادشده همچنان پایدار مانده است. البته، می‌توان با در نظر گرفتن بستر اقتصادی و اجتماعی و رویکرد اقتصاد سیاسی جامعه، منابع وقف را به سمت اشتغال پایدار و مشاغل دانش‌بنیان جهت داد تا معضل جامعه‌ای که از بیکاری رنج می‌برد را کاهش داد.

از نظر اقتصادی نیز، در اوایل شکل‌گیری اوقاف فقط مستغلات ساخته‌شده جزو موقوفات بودند؛ اما در طی زمان و تغییر

حوزه‌های مالکیتی از دولتی به فردی، زمین‌های کشاورزی به موقوفات اضافه شدند. علاوه بر این، مستغلات زیادی از جمله مغازه‌ها و اماکن تجاری، ابزارهای مختلف تولیدی مانند آسیاب‌ها، حمام‌ها عمومی، قهوه‌خانه‌ها، پول‌های نقد و مستمری‌های مقرر دولتی، جزو موقوفات شدند (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۱۶). موارد بالا نشان از کارکرد اقتصادی وقف دارد.

مهم‌ترین چالش‌هایی که اوقاف و سازمان‌های خیریه با آن مواجه هستند و سازمان‌های یاشده نمی‌توانند نقش خود را به‌خوبی ایفا کنند به شرح زیر است:

چالش افت بهره‌وری و کارایی مؤسسه‌های وقفی و خیریه‌ای: با گذشت زمان و نبود انگیزه مناسب برای متولیان و نداشتن صلاحیت لازم، املاک و تأسیسات کارایی خود را از دست می‌دهند و در مقایسه با موارد مشابهی که توسط بخش خصوصی اداره می‌شوند، بهره‌وری آن‌ها کاهش می‌یابد.

چالش عدم امکان تغییر کاربردی: به دلیل تغییر شرایط شیوه استفاده از املاک و اراضی به ویژه در مناطق شهری، با گذشت زمان کاربری آن‌ها باید تغییر یابد. در برخی از موارد، ممکن است موقعیت مکانی مطلوب‌تر و ارزشی بیشتر کسب کند و در موارد دیگر، ممکن است مطلوبیت مکانی خود را از دست بدهند؛ بنابراین، ثابت بودن نوع استفاده، با استفاده بهینه از آن‌ها تعارض می‌یابد (هزار جریبی و ایرانمنش، ۱۳۹۴: ۱۷).

چالش نظارتی: نظارت‌های ناکارآمد دولتی بر خیریه‌ها، نبود یک الگوی همه‌جانبه نظارتی، ابهام در شاخص‌های مناسب برای نظارت بر خیریه‌ها و مشخص نبودن مرجع نظارتی.

چالش مالی: سوءاستفاده از خیریه‌ها به منظور پول‌شویی، سوءاستفاده از خیریه‌ها به منظور فرار مالیاتی، ضعف در شفافیت منابع و مصارف و وابستگی خیریه‌ها به منابع و کمک‌های نهادها و مؤسسه‌های دولتی و شبه‌دولتی.

چالش ارتباطی: شامل تنش سیاسی بین دولت با نهادهای خیریه، تنش ارتباطی بین نهادهای خیریه با دولت و ضعف خیریه‌ها در ارتباط با ذی‌نفعان است.

چالش قانونی: شامل فقدان قانون جامع، نبود سازوکار مشخص و سریع در حل دعاوی بین خیریه‌ها و همچنین، بین خیریه‌ها و نهادهای حاکمیتی و فقدان ضمانت اجرایی برای تحقق حقوق مصرحه خیریه‌ها در مقررات جاری است.

چالش بوروکراسی: منظور وجود متولیان‌های گوناگون در حوزه نهادهای خیریه، نبود یک راهبرد و الگوی مشخص برای سامان‌دهی و راهبری خیریه‌ها و وجود تشریفات زائد اداری در مراجع صدور و تمدید مجوز است.

چالش اطلاعات: منظور فقدان آمار و اطلاعات دقیق است که باعث شده است مدیران نتوانند برنامه‌ریزی درستی برای آینده سازمان داشته باشند.

چالش عملکردی: شامل ضعف پاسخ‌گویی و شفافیت عملکردی خیریه‌ها، بی‌توجهی به رقابت و وجهه خیریه‌ها در بین مردم که مدیران خیریه‌ها نسبت به آن غفلت کرده‌اند.

چالش فرهنگی: کاهش اعتماد عمومی به خیریه‌ها، کاهش سرمایه اجتماعی، عدم نگاه به اتفاق به عنوان یک برنامه تربیتی نه صرفاً یک پرداخت مالی، بی‌تفاوتی مردم نسبت به موضوع فقر، گسترش فردمحوری و فاصله گرفتن از ماهیت مردمی این نهادها (رعنائی کردشولی و دهاز، ۱۴۰۲: ۱۳۱-۱۷۲).

چالش ارتباط با بازار یا بخش خصوصی: منظور بی‌تفاوتی بنگاه‌های اقتصادی نسبت به مسئولیت اجتماعی و خیریه‌ها است (نوذری و اسکندری‌نژاد، ۱۴۰۳: ۲۸۶).

۳- روش پژوهش

رویکرد پژوهش حاضر ترکیبی است و هم از داده‌های اسنادی برای چگونگی وضعیت انفاق در استان کرمانشاه بهره گرفته است و هم از روش کیفی برای چالش‌ها و موانع انفاق در استان کرمانشاه استفاده کرده است. در بخش اسنادی، از اسناد و متونی که سابقه وقف در استان کرمانشاه را نشان داده‌اند و همچنین، از داده‌های کمیته امداد استان کرمانشاه و سالنامه‌های آماری کمیته امداد در سال ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱ برای بررسی وضعیت فعالیت‌های کمیته امداد استفاده شده است. جامعه هدف در بخش کیفی شاغلان در ادارات اوقاف، کمیته امداد و مؤسسه‌های خیریه، خیرین در شهر کرمانشاه و صاحب‌نظران بوده‌اند. روش نمونه‌گیری هدفمند (افزادی که از نظر پژوهشگران، پاسخ‌هایی برای پرسش‌های پژوهش داشتند) و نظری (رسیدن به اشباع نظری یا مواجه شدن با یافته‌های تکراری) در نظر گرفته شده است. حجم نمونه تا اشباع نظری به ۱۸ نفر رسید. روش گردآوری اطلاعات مصاحبه پژوهشگر (نیمه‌ساختاریافته) بوده است. شیوه تحلیل اطلاعات در این پژوهش واکاوی و استخراج مفاهیم و مقوله‌ها به شیوه تحلیل مضمون بوده است. تحلیل اطلاعات بلافاصله بعد از انجام اولین مصاحبه شروع و با توجه به اهداف مطالعه، سعی شده است مقوله‌های انتزاعی از دل اطلاعات استخراج شوند. در ضمن، به منظور اعتباربخشی به یافته‌های پژوهش بعد از کدگذاری اولیه، متن مصاحبه و کدها به مصاحبه‌شونده‌ها نشان داده شدند و بعد از تأیید متن مصاحبه‌ها، روند کدگذاری و مقوله‌سازی ادامه یافت.

۴- یافته‌های پژوهش

در این قسمت، ابتدا به لحاظ تاریخی پدیده وقف در کرمانشاه واکاوی می‌شود، سپس وضعیت فعالیت‌های کمیته امداد امام خمینی (ره) بررسی می‌شود و در نهایت، موانع و چالش‌های سازمان‌های انفاق از نگاه مصاحبه‌شوندگان تحلیل می‌شوند. سازمان اوقاف، موقوفات عام بسیاری را در شهر کرمانشاه در اختیار دارد. موقوفات مورد بحث تحت عناوین املاک دولتی، ازواج کرکوک و... جدا از مساجد، تکایا، حسینیه‌ها، بقاع متبرک، قباب، ضرایح، زیارتگاه‌ها و... در حیطه تولید اداره کل اوقاف و امور خیریه استان قرار دارند و درآمدی کلان برای سازمان اوقاف دارند که باید مطابق نیت واقف یا موصی به مصارف مربوط برسند یا تحت شمول عام و کلی صدقات، سیره جاریه و مبرات یا زمره عنوان مجهول‌المصرف بنا به توضیحاتی که در متن کتاب آمده است، به مصارف مدنظر برسند. بنا به آثار مکتوب یا سنت شفاهی، چهار دانگ از شش دانگ شهر کرمانشاه در گذشته وقف شده است. در کتاب زندگانی سردار کابلی در این باره آمده است:

به نقل از مرحوم آقا محمدعلی مجتهد که از سال ۱۱۸۸ هجری قمری، تاریخ وقف چهار دانگ از شش دانگ شهر کرمانشاه حتی از زمان صفویان هم فراتر بوده، زیرا با توجه به عمل وقف مورد بحث است که مرحوم شیخ علیخان اعتمادالدوله زنگنه، وزیر شاه سلیمان (شاه صفی) و شاه عباس دوم صفوی، در سال ۱۰۹۳ هجری قمری مبادرت به وقف روستاهایی از محال چم‌چمال کرده است. در هر حال، امروز بنا به آنچه در این مجموعه بررسی شده است، شهر کرمانشاه با وصف گستردگی بسیار خود از جهات اربعه، گستره‌ای بیش از پنج دانگ وقف از شش دانگ گستره را به خود اختصاص داده، زیرا چهار دانگ آن در زمان‌های گذشته موقوفه بوده است و با گذشت زمان، واقفان و خیرین نیز با وقف اراضی و املاک و مستغلات خود بر دامنه ارضی و ملکی موقوفات کرمانشاه افزوده‌اند. چهار دانگ پیشین را محتملاً می‌توان چنین نشان داد: چغامیرزا، شاطرآباد، چغاگلان، باغ‌نی، چاله‌چاله، سراب جعفر قلی خالصه، سراب قنبر، چشمه روضان، چشمه سفید، مرادآباد و... که تحت عنوان املاک دولتی شناخته می‌شوند و مضاف بر این محدوده، اراضی معروف به محمدعلی لک در

نواحی کرمانشاه کهنه و فرهنگیان فاز ۱ نیز جزئی از آن گستره هستند (کشاوری، ۱۳۸۲: ۵۳).

در حال حاضر، ۲۵ نقطه شهری ذیل املاک و اراضی وقفی قرار دارند که جزئیات آن به شرح زیر است:

۱. اراضی موقوفه املاک دولتی (۲۲ بهمن پلاک ۱۲ و ۱۵۶)؛ ۲. اراضی موقوفه چغاگلان (پلاک ۳۶۷ اصلی)؛ ۳. اراضی موقوفه کرکوک (پلاک ۱ و ۵ اصلی)؛ ۴. اراضی موقوفه املاک دولتی (پلاک ۲۰۷۲ اصلی)؛ ۵. اراضی موقوفه حاج محمدتقی اصفهانی (شهرک پردیس)؛ ۶. اراضی موقوفه املاک دولتی (پلاک ۲۰۷۳ اصلی)؛ ۷. اراضی موقوفه معتضدی (پلاک ۲۶ فرعی از ۱۴۱ اصلی)؛ ۸. پشت ایران ناسیونال (پلاک ۴۶۸)؛ ۹. اراضی موقوفه محمدعلی لک، فرهنگیان فاز ۱ (پلاک ۱۰۳ اصلی)؛ ۱۰. اراضی موقوفه فرهنگیان فاز ۲ (معتضدی، پلاک ۷۳۶۸ اصلی)؛ ۱۱. اراضی موقوفه شهرک وحدت (معتضدی، پلاک ۳۰ فرعی از ۱۴۱ اصلی)؛ ۱۲. اراضی موقوفه مرادحاصل (معتضدی، پلاک ۳۵ و ۳۶ از ۱۴۱ اصلی)؛ ۱۳. اراضی موقوفه مرادحاصل (معتضدی، ۲۲ و ۲۳ فرعی از ۱۴۱ اصلی)؛ ۱۴. اراضی موقوفه معتضدی (پلاک ۱۶ و ۱۷ از ۱۴۱ اصلی)؛ ۱۵. موقوفه چاله‌کوره‌ها (پلاک ۸۲)؛ ۱۶. موقوفه تپه‌گیری (پلاک ۱۱۵)؛ ۱۷. موقوفه حاج عبدالرحیمی (پلاک ۱۱۴)؛ ۱۸. موقوفه میرانشاهی (پلاک ۱۲۲ اصلی)؛ ۱۹. موقوفه مسجد شازده دولت‌شاه؛ ۲۰. موقوفه حاج عبدالرحیمی (شهرک تاکسیرانی پلاک ۳۷۰ اصلی)؛ ۲۱. موقوفه صدرالشریعه؛ ۲۲. موقوفه ظهیرالملک؛ ۲۳. موقوفه حسینیّه رئیس‌العلماء؛ ۲۴. موقوفه معتضدی (پلاک‌های ۲، ۴، ۸، ۹)؛ ۲۵. موقوفه مشیری پاساژ پیام (سازمان اوقاف و امور خیریه استان کرمانشاه، ۱۳۹۷).

از اسناد وقفی کرمانشاه، ۱۷۱ فقره سند به صورت سنتی یا عادی (۶۹/۲ درصد) و ۷۶ فقره به صورت رسمی (۳۰/۸) نوشته شده‌اند. ۴۰ مورد از موقوفات به نام زنان (۱۶/۲)، ۱۸۲ مورد از موقوفات به نام مردان (۷۳/۷)، هفت مورد مشترک میان مردان و زنان (۲/۸) و ۵ مورد به نام اشخاص حقیقی (۲ درصد) ثبت شده‌اند و ۱۳ مورد نامشخص (۵/۳) هستند. معروف‌ترین موقوفات این استان عبارت‌اند از: موقوفه شیخ عبدالاحد کرکوک، موقوفه برار معتضدی در کرمانشاه، موقوفه پاشاخان نسقچی و موقوفه فرج‌الله خان در کنگاور، موقوفه صحبت‌الله خان سرتیپ در سنقر و موقوفه اکبر خان در اسلام آباد غرب (حاجی عباسی و همکاران، ۱۳۸۷).

در سال ۱۳۷۹، تعداد موقوفه‌های کشور ۹۸۳۴۹ موقوفه بوده که در سال ۱۴۰۰ به ۲۰۹۳۴۵ موقوفه افزایش یافته است. همچنین، تعداد رقبات نیز از ۶۹۲۲۶۵ رقبه به ۱۳۹۳۲۹۹ رقبه افزایش یافته است. استان کرمانشاه ۲۱۷۷ موقوفه و ۵۴۵۸۶ رقبه دارد. همچنین، طبق گزارش یادشده، ۵/۷ درصد از کل هزینه‌های سازمان اوقاف کشور صرف کمک به ایتم، پرورشگاه‌ها، مستضعفین، خیرات و میرات تقریباً به ارزش ۶۰۰ میلیون تومان در سال ۱۳۷۹ شده است (عبداللّهی، ۱۴۰۲: ۱۴).

یکی از مراکز مهم خیریه در کشور و استان کرمانشاه کمیته امداد امام خمینی (ره) است. کمیته امداد امام خمینی با هدف رسیدگی و سامان‌دهی کمک به اقشار مستضعف در جامعه شکل گرفته است. در جدول ۱، آمار و اطلاعات برخی از خدمات کمیته امداد امام خمینی (ره) استان کرمانشاه در طی سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۱ آمده است. تعداد خانوار و جمعیت تحت پوشش کمیته امداد در کل کشور در سال ۱۴۰۱ به ترتیب برابر ۲۴۷۰۲۸۰ خانوار و ۵۲۳۰۶۳۹ نفر و برای کرمانشاه ۸۱۳۵۹ خانوار و ۱۶۷۸۶۰ نفر بوده است. تعداد خانوار تحت پوشش در طی ۸ سال تقریباً ۳۰ درصد افزایش یافته است. هرچند جمعیت کل استان نیز در طی سال‌های یادشده افزایش اندک داشته است، افزایش جمعیت تحت پوشش نشان از افزایش مشکلات اقتصادی و اجتماعی جامعه و فقیر شدن جامعه دارد. به طور تقریبی، ۶ درصد از جمعیت کل کشور و در در استان کرمانشاه بیش از ۸ درصد از جمعیت تحت پوشش کمیته امداد هستند. جمعیت تحت پوشش خدمات کمیته امداد برحسب جنسیت نشان می‌دهد درصد زنان بیش از مردان است (۶۸ درصد زنان و ۳۲ درصد مردان). این امر نیز متأثر شدن زنان از ساختار

اقتصادی ضعیف جامعه را نشان می‌دهد که در این زمینه، کمیته امداد خدماتی را برای جامعه تحت پوشش انجام می‌دهد تا از بحرانی شدن وضعیت جلوگیری شود.

جدول ۱. تعداد خانوار و جمعیت تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) استان کرمانشاه طی سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۱

Table 1. Number of households and population covered by the Imam Khomeini Relief Committee (RA) of Kermanshah Province during the years 1396 to 1401

سال	خانوار	جمعیت	درصد مرد	درصد زن
۱۳۹۳	۶۲۶۶۹	۱۳۹۸۵۴	۳۱/۵	۶۸/۵
۱۳۹۶	۷۳۳۵۱	۱۴۶۲۴۵	۲۲/۷	۷۷/۳
۱۳۹۸	۷۷۷۸۶	۱۰۵۷۷۴	۳۲	۶۸
۱۴۰۱	۸۱۳۵۹	۱۶۷۸۶۰	۳۲	۶۸

منبع: (سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی (ره)، ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱).

در سال ۱۴۰۱، از ۸۱۳۵۹ خانوار تحت پوشش برحسب وضعیت زناشویی، ۵/۳ درصد مجرد، ۴۳/۹۵ درصد دارای همسر، ۱۱/۷ درصد بدون همسر در اثر طلاق و ۳۹ درصد بدون همسر در اثر فوت همسر بوده‌اند (سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی (ره)، ۱۴۰۱). بیش از ۵۰ درصد از جامعه تحت پوشش کمیته امداد بی‌همسر هستند که بار اقتصادی آن‌ها بر دوش کمیته امداد گذاشته شده است. گفتنی است، جمعیت یادشده مسائل اجتماعی و فرهنگی مخصوص خود را دارند که زمینه برخی از آسیب‌های اجتماعی در استان کرمانشاه و در نتیجه، نیازمند سیاست‌گذاری‌های ویژه هستند.

در سال ۱۴۰۱ در استان کرمانشاه، ۹۵۷ کودک زیر ۵ سال تحت وضعیت سوء تغذیه، ۱۰۸۰ نفر نیازمند ارتقای شاخص‌های بهداشتی، ۱۷۱ نفر بیمار خاص و ۱۲۸۵ نفر بیمار صعب‌العلاج، ۱۰۱۴ خانوار زندانی، ۱۹۴۶۳ دانش‌آموز، ۱۷۰۱ دانشجو نیز تحت پوشش بوده‌اند (سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی (ره)، ۱۴۰۱).

خدمات کمیته امداد امام خمینی (ره) برای جمعیت تحت پوشش شامل موارد زیر است:

- پرداخت کمک‌معیشت و کمک‌های مودی
- درمان و بهداشت (کمک به پرداخت فرانشیز و خدمات درمان، ارتقای شاخص‌های بهداشتی، بیماران صعب‌العلاج، بیماران خاص، امنیت تغذیه کودکان و ماردان شیرده و باردار)
- حمایت از خانواده زندانیان
- امور توانمندسازی محرومان (امور فرهنگی: دانش‌آموزان، دانشجویان و نخبگان تحت حمایت، راهاندازی اردوگاه، خوابگاه و کانون فرهنگی، خدمات مشاوره)
- تأمین مسکن و امور مهندسی ساختمان (احداث، خرید و تعمیر مسکن)
- اشتغال و خودکفایی (وام اشتغال، کاریابی، آموزش کسب‌وکار، راهبری شغلی، پایدارسازی فعالیت‌های شغلی، رویدادهای کارآفرین و تسهیلات دانش‌بنیان)
- حقوقی (میز خدمت، آموزش حقوقی، وکیل نیکوکار و...)
- سایر امور حمایت‌های اجتماعی (کمک به ازدواج نیازمندان، تأمین لوازم ضروری زندگی، کمک به تأمین اجاره مسکن، بیمه اجتماعی، معاف از هزینه انشعاب و عوارض شهرداری)

- پرداخت وام ضروری قرض‌الحسنه (سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی (ره)، ۱۴۰۱).
در جدول ۲، ارزش ریالی خدمات ارائه‌شده به مددجویان در سال ۱۴۰۱ برای استان کرمانشاه و کل کشور مقایسه شده است.

جدول ۲. ارزش ریالی خدمات ارائه‌شده به مددجویان در استان کرمانشاه و کل کشور در سال ۱۴۰۱ (میلیون ریال)

Table 2. Rial value of services provided to clients in Kermanshah province and the entire country in 1401 (million rials)

خدمت	کرمانشاه	درصد	کل کشور	درصد	درصد کرمانشاه از کل کشور
کمک معیشتی	۸۲۴۶۷۵۹	۸۵/۴۸	۲۵۰۱۴۰۵۳۱	۷۹/۰۹	۳/۲۹
بهداشتی و درمان	۱۱۳۳۶۳	۱/۱۷	۴۴۸۳۲۴۸	۱/۴۱	۲/۵۲
بیمه اجتماعی	۱۱۰۵۶۴	۱/۱۴	۳۳۴۴۶۹۹	۱/۰۵	۳/۳
فرهنگی	۱۴۵۶۱۲	۱/۵۰	۶۳۱۹۵۱۵	۱/۹۹	۲/۳
مسکن	۲۴۹۲۳۱	۲/۵۸	۲۱۴۸۳۸۷۹	۶/۷۹	۱/۱۶
اشتغال	۶۲۹۴۹	۰/۶۵	۳۹۵۲۴۳۱	۱/۲۴	۱/۵۹
توانمندسازی	۷۱۹۰۵۸	۷/۴۵	۲۶۵۴۴۲۱۳	۸/۳۹	۲/۷
جمع	۹۶۴۷۵۳۶	۱۰۰	۳۱۶۲۶۸۵۱۶	۱۰۰	۳/۰۵

منبع: (سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی (ره)، ۱۴۰۱)

داده‌های جدول ۲ نشان می‌دهد کمیته امداد از ۳۱/۶ هزار میلیارد تومان، کمتر از هزار میلیارد تومان (۳/۰۵ درصد) برای مددجویان استان کرمانشاه خدمت ارائه داده است. بیشتر خدمت ارائه‌شده برای کل کشور (۷۹/۰۹ درصد) و کرمانشاه (۸۵/۴۸ درصد) کمک معیشتی و بعد از آن، برای توانمندسازی (۷ درصد کرمانشاه و ۸ درصد کل کشور) و سپس، مسکن (۲/۵۸ درصد کرمانشاه و ۶/۷۹ درصد کل کشور) بوده است. تفاوت عمده مقدار ارزش ریالی خدمات ارائه‌شده در استان کرمانشاه و کل کشور به کمک معیشتی و مسکن مربوط بوده است. هزینه کمک معیشتی برای کرمانشاه بیش از کل کشور و هزینه مسکن برای کرمانشاه کمتر از کل کشور بوده است. ۳/۰۵ درصد از کل ارزش ریالی خدمات مربوط به کرمانشاه بوده است؛ در حالی که این سهم به نسبت سهم خانوار تحت پوشش استان کرمانشاه از کل خانوارهای تحت پوشش کشور (۳/۲۹ درصد) و همچنین، جمعیت تحت پوشش (۳/۲۰ درصد) کمتر است. با در نظر گرفتن وضعیت اقتصادی و اجتماعی و سطح توسعه استان کرمانشاه، اگر سهم خدمات ارائه‌شده به استان کرمانشاه نسبت به میانگین کشور در سال‌های آینده بیشتر نشود، در ادامه به افزایش خانوارهای فقیر استان کرمانشاه منجر خواهد شد.

روش‌های مشارکت مردمی در کمیته امداد امام خمینی (ره) شامل صندوق صدقات، زکات، طرح اکرام محسنین (حمایت ایتام به حامیان خیر)، طرح‌های مبتنی بر نیاز (جشن رمضان، جشن نیکوکاری، جشن عاطفه‌ها، جشن عید قربان، اطعام حسینی) و مراکز نیکوکاری بوده است. در جدول ۳، ارزش ریالی مشارکت‌های مردمی کمیته امداد امام خمینی (ره) در سال ۱۴۰۱ برای استان کرمانشاه و کل کشور مقایسه شده است.

جدول ۳. مشارکت‌های مردمی کمیته امداد استان کرمانشاه و کل کشور در سال ۱۴۰۱ (میلیون ریال)

Table 3. Public contributions to the Kermanshah Provincial Relief Committee and the entire country in 1401 (million rials)

نوع مشارکت	کرمانشاه	درصد	کل کشور	درصد	درصد کرمانشاه از کل کشور
صدقه	۸۱۴۳۱	۳/۳	۷۵۸۱۲۰۶	۴/۵۷	۱/۰۷
زکات	۳۲۹۳۳۲	۱۳/۳۸	۲۲۶۶۶۲۱۸	۱۳/۶۷	۱/۴۵
اکرام و محسنین	۸۲۷۳۹۶	۳۳/۶۲	۳۴۲۰۷۷۰۱	۲۰/۶۳	۲/۴۱
طرح‌های مبتنی بر نیاز	۱۲۲۲۸۵۷	۴۹/۶۸	۱۰۱۲۸۵۳۱۹	۶۱/۱۱	۱/۲۰
جمع	۲۴۶۱۰۱۶	۱۰۰	۱۶۵۷۴۰۴۴۴	۱۰۰	۱/۴۸

منبع: (سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی (ره)، ۱۴۰۱)

داده‌های وضعیت مشارکت مردمی نشان می‌دهد از ۱۶/۵ هزار میلیارد تومان درآمد مشارکت مردمی، سهم استان کرمانشاه ۲۴۶ میلیارد تومان بوده است (۱/۴۸ درصد). طرح‌های مبتنی بر نیاز و بعد طرح‌های اکرام و محسنین برای کرمانشاه و کل کشور بیشترین درآمد را به خود اختصاص داده‌اند و کمترین ارزش ریالی مشارکت به صدقات مربوط بوده است. تفاوت دریافت کمک‌های مردمی استان کرمانشاه و کل کشور در طرح‌های مبتنی بر نیاز (کرمانشاه ۵۰ درصد، کل کشور ۶۱ درصد) و طرح‌های اکرام و محسنین (کرمانشاه ۳۳ درصد و کل کشور ۲۰ درصد) بوده است. به طور کلی، با توجه به وضعیت اقتصادی مردم کرمانشاه، کم بودن درآمد مشارکت‌های مردمی در مقایسه با استان‌های دیگر و کل کشور طبیعی است؛ اما نباید به نسبت درآمد هر استان برای جمعیت تحت پوشش خدمات ارائه داد.

در کمیته امداد، برای ارائه خدمات و همچنین، دریافت مشارکت‌های مردمی مراکز نیکوکاری ایجاد شده‌اند. استان کرمانشاه دارای ۱۴۴ مرکز نیکوکاری در سال ۱۴۰۱ بوده است. در سال ۱۴۰۱، از کل درآمدهای مشارکت‌های مردمی استان کرمانشاه، ۴۶/۸۲ درصد آن به مراکز نیکوکاری مربوط بوده است. گفتنی است، این شاخص برای کل کشور ۵۵ درصد بوده است.

پس از بررسی تاریخی وقف و فعالیت‌های کمیته امداد امام خمینی (ره) در کرمانشاه، در ادامه از نگاه واقفان و خیرین و همچنین، عوامل اجرایی سازمان‌های انفاق در کرمانشاه، عوامل شکل‌گیری انفاق، میزان مشارکت و شیوه مصارف انفاق، چگونگی نظارت بر نهادهای انفاق و چالش‌های انفاق بررسی شده‌اند.

عوامل شکل‌گیری نهادهای انفاق

مصاحبه‌شوندگان در رابطه با عوامل شکل‌گیری نهادهای انفاق ضرورت اجتماعی، فرهنگ دینی و انسانی و فرهنگ سیاسی اشاره کرده‌اند:

جدول ۴. مضامین اولیه و ثانویه مقوله عوامل شکل‌گیری انفاق

Table 4. Primary and secondary themes of the category of factors shaping spending

مضامین اولیه	مضمون ثانویه	مقوله
نیاز جامعه، احساس مسئولیت، کاهش فقر، در مسیر عتبات عالیات	ضرورت اجتماعی	شکل‌گیری انفاق
آموزه‌های دینی، تبلیغ فرهنگ دینی، انفاق عالمان دینی	فرهنگ دینی	
کمک به هم‌نوع، احساسات انسانی، تعاون، همدلی، ترویج فرهنگ نوع‌دوستی، مهمان‌نوازی	اخلاق انسانی	
اصول ساختاری جمهوری اسلامی، تأسیس ادارت دولتی برای فقرا	فرهنگ سیاسی	

«نیازهای جامعه و در مسیر عتبات بودن و مهمان‌پذیری مردم کرمانشاه باعث شده است نهادهای اتفاق به وجود بیایند.» (کارمند اوقاف، ۵۷ ساله، فوق‌لیسانس).

«با توجه به اینکه کمک به هم‌نوع در ذات انسان‌ها وجود دارد، انسان‌های خیر و نیکوکار برای اینکه نام نیکی از خودشان به‌جا گذارند، قسمتی از اموال خودشان را صرف افراد بی‌بضاعت می‌کردند و خودشان متولی این کار می‌شدند و اگر فرزندی داشتند به فرزند خود وصیت می‌کردند بعد از آن‌ها متولی این کار شوند و اگر فرزندی نداشتند به حاکمان دولتی اموال خود را می‌سپردند و وصیت می‌کردند که اموال آن‌ها را صرف کارهای خیر کنند. کم‌کم این اموال و املاک زیاد شدند و ضرورت ایجاد شد تا نهادی به نام اوقاف برای انجام این کار به وجود آید.» (کارمند اوقاف، ۴۴ ساله، فوق‌لیسانس).

«وجود افراد خیر و تقویت روحیه تعاون و همدلی و نیز تبلیغ و ترویج فرهنگ نوع‌دوستی و اتفاق توسط علماء و روحانیون باعث شده است نهادهای اتفاق به وجود بیایند.» (کارمند اوقاف، ۴۹ ساله، فوق‌لیسانس).

«نیاز به نگهداری از سرمایه‌های زیادی که افراد خیر در گذشته به‌جا مانده است باعث شده است نهادهای اتفاق به وجود بیایند و اگر سازمان اوقاف به وجود نمی‌آمد، این سرمایه‌ها از بین می‌رفت.» (کارمند اوقاف، ۵۴ ساله، فوق‌لیسانس).

«با توجه به اینکه وقف و اتفاق از دستورات دین اسلام و نیز دارای سوابق دیرینه است، در دوره‌ای از حکومت قاجار عنوان اوقاف و صنایع متصرفه دارای نهاد اجتماعی و وزارت بوده است و بعد از قاجار در قالب سازمان اوقاف به عنوان یک سازمان مستقل در حوزه تخصصی وقف و اتفاق فعالیت می‌کند و دارای قانون و مقررات و تشکیلات خاص خود است.» (کارمند اوقاف، ۴۷ ساله، فوق‌لیسانس).

«اتفاق و خیرات ایران ریشه در آموزه‌های مذهبی دارد، البته فقط مختص جوامع دینی نیست و در همه جوامع بشری معمولاً افراد نیکوکاری هستند که بنا بر انگیزه‌های انسانی، نیازهای ضروری نیازمندان را تأمین می‌کنند. با توجه به تغییر ساختار جامعه، شیوه نهادینه شدن فعالیت‌های خیریه نیز دستخوش تغییراتی شده است و امروزه که دولت‌ها عهده‌دار تأمین اجتماعی هستند، شاید مالیات‌ها به نوعی می‌تواند جبران دغدغه‌های خیرین گذشته باشد.» (هیئت علمی دانشگاه، رشته جامعه‌شناسی، ۴۸ ساله).

«تأکید بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران مبنی بر دستگیری از فقرا و نیازمندان با بهره‌گیری از آیات، روایات و احادیث و نیز به‌کارگیری فرمایشات گهربار ائمه معصومین در دل‌جویی از فقرا و نیز اصول ساختاری نظام مبتنی بر رسیدگی به فقرا و نیازمندان موجب شکل‌گیری نهادهای اتفاق شده است.» (کارمند کمیته امداد، ۵۳ ساله، فوق‌لیسانس).

نهادهای برای برطرف کردن نیازها به وجود می‌آیند و پس از به وجود آمدن، آن‌ها مجموعه‌ای از عقاید، ارزش‌ها و هنجارها و نمادها را به وجود می‌آورند. احساس مسئولیت افراد خیر و نیکوکار با حس نوع‌دوستی و کمک به هم‌نوع و افراد بی‌بضاعت و نیازمند باعث شد تا عده‌ای اموال خودشان را صرف آن‌ها کنند و در این راستا، ابتدا خودشان متولی این امر می‌شدند و سپس، فرزندان‌شان کار آن‌ها را ادامه می‌دادند تا اینکه موقوفات و سرمایه‌های زیادی جمع‌آوری شدند که نگهداری آن‌ها دیگر از عهده متولیان بر نمی‌آمد و عده‌ای از این واقفان نیز وارثی نداشتند که کار آن‌ها را ادامه دهند. پس، برای جلوگیری از حیف و میل شدن و سوءاستفاده از سرمایه‌ها و موقوفات، به تدریج نهادها و مؤسسه‌های خیریه شکل گرفتند و طبق اسناد تاریخی موجود در ایران، دیوان اوقاف در نیمه دوم قرن چهارم هجری به وجود آمد و با تأسیس دیوان اوقاف، دولت‌ها کاملاً

بر مسائل وقف دخالت کردند و حتی قسمتی مهم از مخارج دولت‌ها از درآمد اوقاف تأمین شده است. در طول تاریخ، انفاق دستخوش تغییرات قرار گرفته است. در برخی از دوران (صفویه)، انفاق به سرعت گسترش یافته و در برخی از دوران (افشاریه)، به آن آسیب وارد شده است. بعد از دوره افشاریه، دوره زندیه و قفیاتى مطلوب داشته است؛ اما در دوره قاجار و پهلوی باز هم آشفتگی در وقف و انفاق وجود داشته است. بعد از دوره پهلوی، انقلاب اسلامی تمام همت خود را بر کاهش فقر و مشکلات اجتماعی و فرهنگی گمارده است. در این دوره، نهادهای دولتی از جمله کمیته امداد امام خمینی (ره)، سازمان اوقاف و امور خیریه و در همین راستا، مؤسسه‌های خیریه‌ای بنا شدند که هدف اصلی آن‌ها کمک به افراد بی‌بضاعت بود. برخلاف تغییرات و تحولات وقف در ادوار تاریخی گذشته، انفاق (وقف) در انقلاب اسلامی طی ۴۵ سال گذشته رشدی فزاینده داشته است.

شیوه و میزان مشارکت در انفاق

مصاحبه‌شوندگان در کمیته امداد و سازمان اوقاف، شیوه‌های انفاق در این نهاد و شیوه‌های پرداخت خیرین را به دو شکل سنتی و مدرن و میزان مشارکت را کم اعلام کرده‌اند.

جدول ۵. مضامین اولیه و ثانویه مقوله شیوه و میزان انفاق

Table 5. Primary and secondary themes of the category of spending method and amount

مقوله	مضمون ثانویه	مضامین اولیه
شیوه و میزان	سنتی	صندوق صدقات منازل و ادارات و معابر، صندوق‌های مناسبتی، کمک‌های شخصی
مشارکت در	مدرن	سامانه‌های الکترونیکی بانک‌ها، شبکه‌های مجازی، شبکه‌های نیابتی
انفاق	کاهش مشارکت	جایگزین کردن رویه مدرن مالیات به جای رویه‌های سنتی صدقه و زکات و خمس
ناتوانی در امر خیر به دلیل فقر، ضعف اقتصادی استان		

«انفاق‌ها در کمیته امداد بیشتر از طریق پرداخت صدقات از طریق سامانه‌های الکترونیکی و صنادیق مستقر در سطح معابر و منازل و ادارات و مدارس و مغازه‌ها انجام می‌شوند. همچنین، حضور افراد و صندوق‌های کمیته امداد در مناسبت‌های مختلف مانند جشن ملی عاطفه‌ها، جشن نیکوکاری، عید قربان، عید فطر و لیالی قدر برای جمع‌آوری کمک‌های نقدی و غیرنقدی افراد خیر و نیکوکار.» (کارمند کمیته امداد، ۴۷ ساله، فوق‌لیسانس).

«شیوه مشارکت افراد در امور خیریه امروزه کمتر از طریق صندوق‌های صدقه و متولیان آن است و افراد خود متولی این امر می‌شوند و فضای مجازی در این زمینه بستر خوبی را فراهم کرده است و به نظرم نهادهای امدادی مانند کمیته امداد و بهزیستی و... نیز باید ساختار خود را متناسب با تغییرات تکنولوژیکی اصلاح کنند.» (هیئت‌علمی دانشگاه، رشته اقتصاد، ۵۲ ساله).

شیوه‌های انفاق در شهر کرمانشاه بیشتر سنتی هستند؛ به ویژه در رابطه با وقف کردن که خیرین به طور مستقیم به اداره اوقاف مراجعه می‌کنند. در برنامه پنج‌ساله کمیته امداد، پیش‌بینی می‌شود ۸۰ درصد از پرداخت‌ها به صورت الکترونیکی و ۲۰ درصد به صورت سنتی انجام شوند. جامعه ما هنوز در راه گذار از سنتی به مدرنیته است و مدرنیته هنوز تأثیر زیادی در شیوه‌های انفاق به وجود نیاورده است. این سنتی بودن پرداخت‌ها نیز ممکن است نشان‌دهنده این عوامل باشد که مردم هنوز به پرداخت‌های غیرمستقیم و الکترونیکی اعتماد ندارند یا آموزش کافی در زمینه پرداخت‌های غیرمستقیم و الکترونیکی

ندارند. البته، باید اذعان کرد عده‌ای از افراد سواد رسانه‌ای ندارند و اتفاق‌های خود را به صورت مستقیم انجام می‌دهند. در زمینه وقف، مشارکت مردم قبل از انقلاب از نظر وسعت و کمیت بیشتر بوده است و همه اقشار مردم شامل فرادست و فرودست به اندازه توان مالی خود وقف می‌کردند.

«مشارکت مردم در زمینه وقف قبل از انقلاب از نظر وسعت و کمیت بیشتر بوده است و این مشارکت‌ها عموماً توسط افراد مشمول در قالب موقوفات بزرگ انجام می‌شد و موقوفات بسیار بزرگ و گسترده‌ای از این افراد در سطح کشور و استان به‌جای مانده است. بعد از انقلاب، بین اقشار مختلف به ویژه در حوزه مسجدها و حسینیه و تکایا وقف انجام شده است و در حوزه مدرسه‌سازی به صورت متناوب جریان دارد.» (کارمند اوقاف، ۵۲ ساله، فوق‌لیسانس).

«مشارکت مردم قبل از انقلاب در اوقاف بیشتر بوده است. شهر کرمانشاه را اگر به عنوان یک سند شش‌دانگ نگاه کنیم، چهار دانگ آن وقف است.» (کارمند اوقاف، ۴۱ ساله، فوق‌لیسانس).

«مشارکت مردم قبل از انقلاب بسیار زیاد بوده و به‌وضوح احساس می‌شده است؛ اما امروزه اتفاق به دلایل مشکلات اقتصادی و اجتماعی رو به کاهش است.» (کارمند کمیته امداد، ۴۱ ساله، فوق‌لیسانس).

«قبل از انقلاب، به خاطر نبود وسایل ارتباط جمعی به صورت امروزی، کمک‌های مردمی به صورت انفرادی و در حد کمک به اقوام و همسایه توسط مردم عادی انجام می‌شد و تشکیلاتی به آن شکل وجود نداشت و دولت نیز تقریباً در آن نقشی نداشت؛ ولی با پیروزی انقلاب اسلامی، دقیقاً ۲۲ روز بعد از انقلاب اسلامی، کمیته امداد تشکیل شد و هدف آن جمع‌آوری کمک‌های مردمی و حمایت از فقرا و نیازمندان بود. سپس، نهادها و سازمان‌های دولتی و غیردولتی تشکیل شدند که نقش مردم در حمایت از این سازمان‌ها بسیار چشمگیر و حائز اهمیت است.» (کارمند کمیته امداد، ۶۱ ساله، فوق‌لیسانس).

«نوع نگاه به مشارکت مردم در امور خیریه به نسبت گذشته متفاوت شده است. امروزه با سبک‌های زندگی مصرفی خانواده‌ها نیازهای خودشان را نیز تأمین نمی‌کنند و از دولت‌ها انتظار می‌رود به فقرا کمک کنند و اقتصاد سیاسی افزایش حجم جمعیت فقرا را دریابند و برای آن چاره‌اندیشی کنند.» (هیئت علمی دانشگاه، رشته جامعه‌شناسی، ۴۸ ساله).

در زمینه وقف، مشارکت مردم قبل از انقلاب بیشتر بوده و دلیل آن هم این بوده است که افراد مشمول با حس انسان‌دوستی برای اینکه اموالشان به دست حاکمان آن زمان نیفتد و نیز برای فرار از بار مالیاتی اموالشان را وقف می‌کردند تا مردم نیازمند جامعه از درآمد و عایدات آن بهره‌مند شوند. عده‌ای دیگر از افراد جامعه چه از اقشار فرادست و چه فرودست، برای رضای خدا و پیروی از دستورات دین اسلام در زمینه اتفاق اقدام به این کار می‌کردند. با توجه به اینکه امروزه با پیشرفت وسایل ارتباط جمعی و با به‌کارگیری آن‌ها در زمینه تبلیغ برای اتفاق کردن، می‌توان سطح مشارکت مردم را افزایش داد؛ زیرا در گذشته افراد خیر در سطح محله و اقوام و شهر خود اقدام به اتفاق می‌کردند، ولی امروزه از طریق فضاهای مجازی می‌توان در اقصا نقاط دنیا به افراد نیازمند کمک کرد.

مصارف و کارکردهای اتفاق در شهر کرمانشاه

از نظر مصاحبه‌شوندگان، مصارف اتفاق در شهر کرمانشاه شامل موارد زیر است: تأمین اجتماعی، مصرف دینی و مذهبی و

مصرف اقتصادی (زیربنایی و طرح‌های اجتماعی و اقتصادی).

جدول ۶. مضامین اولیه و ثانویه مقوله کارکردهای انفاق

Table 6. Primary and secondary themes of the category of spending functions

مضمون ثانویه	مضامین اولیه	مقوله
تأمین اجتماعی	معیشت نیازمندان، معیشت ایتم، معیشت فرزندان محسنین، سبد غذایی، خرید البسه، هزینه تحصیل، دارو و درمان، کمک به معلولان، کمک به بی‌سرپرستان، خانواده‌زندانان، کمک به مطلقه‌ها، کمک به بیماران خاص	کارکرد انفاق
مصرف دینی و مذهبی	ترویج قرآن، خیرات و مبرات، مراسمات دینی، هزینه طلاب، ساخت و تعمیر حوزه علمیه، مراسم عزاداری، اعزام مبلغ، زیارت	
مصرف زیربنایی	ساخت مدارس، تأمین مسکن، ساخت بیمارستان	
طرح‌های اجتماعی و اقتصادی	طرح اشتغال‌زایی، طرح خودکفایی، تهیه جهیزیه، وام قرض‌الحسنه	

«در استان کرمانشاه درآمد موقوفات صرف خیرات و مبرات (تأمین سبد غذایی، ایتم و مستمندان، خرید لباس و مایحتاج ضروری ایتم و خانواده‌های فقرا، تأمین هزینه تحصیلی ایتم و مستمندان، ساختن مدارس شبانه‌روزی در مناطق محروم و...) اعزام مبلغ در مناسبت‌های مذهبی از جمله محرم، صفر، رمضان، غدیر، ایام فاطمیه، طرح آرامش بهاری در بقاع متبرکه و امام‌زادگان استان می‌شود. همچنین، درآمد موقوفات صرف زوار امام حسین (ع) و کسانی که تا کنون مشهد نرفته‌اند و همچنین، کمک به دارو و درمان بیماران کم‌درآمد می‌شود.» (کارمند اوقاف، ۴۸ساله، فوق‌لیسانس).

«انفاق‌ها صرف رسیدگی به محرومان و مستضعفان جامعه می‌شود. فراهم آوردن تسهیلات و امکانات لازم برای ادامه تحصیل دانش‌آموزان و دانشجویان بی‌بضاعت، تأمین مسکن برای مددجویان، جهیزیه، دارو و درمان، کمک به آسیب‌دیدگان بلایای طبیعی، کمک به اشتغال‌زایی و خودکفایی مددجویان، دادم وام قرض‌الحسنه به مددجویان، طرح شهید رجایی، کمک به ایتم و فرزندان محسنین که شامل خانواده‌های با سرپرست بیمار، زندانی و مطلقه است.» (کارمند کمیته امداد، ۵۵ساله، فوق‌لیسانس).

«صرف ترویج قرآن، کمک به حوزه علمیه و کمک‌هزینه نقدی ماهانه به طلاب، تعمیر و مرمت و ساخت‌وساز حوزه‌های علمیه، صرف دارو و درمان به افراد نیازمند و کمک نقدی و غیرنقدی به افراد بی‌بضاعت، پرداخت هزینه‌های مراسمات دینی به هیئت‌هایی که ثبت شده‌اند. در کرمانشاه بزرگ‌ترین موقوفه قرآنی را داریم؛ زیرا کرمانشاه مسیر کربلا است و تمام واقفان به خاطر زائرین امام حسین (ع) قرآن وقف کرده‌اند» (کارمند اوقاف، ۵۱ساله، فوق‌لیسانس).

«صرف اجرای نیت واقفان خیراندیش در همان مسیر خواسته‌شده واقف هزینه می‌شود که بیشتر صرف ساخت مساجد، عزاداری برای امام حسین، وقف قرآن، کمک به افراد بی‌بضاعت و معلولان و بی‌سرپرستان در کرمانشاه می‌شود. همچنین، در امر مدرسه‌سازی، بیمارستان‌سازی، تجهیزات بیمارستان، کمک به بیماران خاص، کمک به زوج‌های جوان و صرف زائرین محترم به عتبات عالیات به ویژه در اربعین حسینی می‌شود.» (کارمند اوقاف، ۵۶ساله، فوق‌لیسانس).

«کارکرد انفاق در گذشته بیشتر رسیدگی به امور نیازمندان در زمینه تأمین معیشت، مسکن، ازدواج و... بوده

است؛ اما امروزه کارکرد آموزشی، کارآفرینی و اقتصادی بیشتر شده است؛ هرچند با توجه به حجم موقوفه‌های شهر کرمانشاه، به نظر می‌رسد اتفاق هم در روند فضای شهری و هم در اقتصاد کرمانشاه تأثیرگذار بوده است.» (هیئت علمی دانشگاه، رشته کارآفرینی، ۴۱ ساله).

بیشتر مصارف در حوزه وقف صرف امور دینی و مذهبی می‌شود. در همین راستا، مدیرکل اوقاف استان کرمانشاه در هفته وقف، ۲۵ آبان ۱۳۹۷، از طریق رسانه‌ها اعلام کرد ۸۵ درصد از درآمد اوقاف صرف امور قرآنی، حوزه‌های علمیه و طلاب می‌شود. مطلب بیان‌شده نشان‌دهنده آن است که وقف جزء نماد سنتی و اعتقادی ما و دارای ساحتی مذهبی است که به تدریج در طول تاریخ ساحت اجتماعی نیز به خود گرفته است. در مقابل، مؤسسه‌های خیریه نماد جدید و مدرن از حوزه اتفاق هستند که با مدرنیته شکل گرفته‌اند.

از نگاه مصاحبه‌شوندگان، اتفاق کارکردهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، آموزشی و مذهبی دارد. «کارکردهای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و آموزشی دارد. کارکردهای اجتماعی مانند کمک به هم‌نوع در امر معیشت، درمان، مسکن، حمایت از آسیب‌دیدگان اجتماعی، جسمی، روانی، کمک به مسافران در راه، ترویج روحیه اعتماد و همدلی، حمایت از گروه‌های اجتماعی مانند مسافران، فقرا، کمک به ازدواج افراد بی‌بضاعت، تأسیس پرورشگاه‌های کودکان بی سرپرست و ایجاد مجتمع‌های تربیتی در مناطق محروم کشور از مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی وقف در جامعه بوده‌اند. ابعاد آموزشی و فرهنگی وقف در کرمانشاه بسیار گسترده است. بسیاری از مدارس، کتابخانه‌ها و مساجد از طریق وقف ایجاد و گسترش یافته‌اند. همچنین مجالس عزاداری ائمه اطهار (ع) مسابقات قرآنی و وقف قرآن نیز از کارکردهای فرهنگی وقف است. کارکرد اقتصادی وقف باعث تعدیل ثروت، برطرف شدن فاصله‌های طبقاتی و تعاون و همیاری در جامعه شده است.» (کارمند اوقاف، ۵۷ ساله، فوق‌لیسانس).

«در گذشته بیشتر خدمات اجتماعی از طریق موقوفات ارائه می‌شده است، مانند کاروانسراها، قنات، آب‌انبار، ساختن راه و پل‌ها، مساجد، مدارس، درمانگاه و بیمارستان‌ها و دارالایتام و... که به شدت مورد نیاز جامعه سنتی آن زمان بوده است. واقفان با عنایت به این دسته از نیازهای اجتماعی اقدام به عمل وقف می‌کردند. در شهر کرمانشاه اماکن مذهبی، خیریه، کاروانسراها، مدارس وقفی، حوزه‌های علمیه، بیمارستان‌های وقفی مانند بیمارستان معضدی، درمانگاه حاج اسماعیل سربابیان، درمانگاه منصوبی، درمانگاه حاج دایی، کاروانسرای بیستون و ماهی‌دشت و... موقوفات عام و به نام کرمانشاه مانند موقوفات حاج محمد تقی اصفهانی، موقوفات کرکوک، عمادالدوله و ده‌ها مصداق دیگر وجود دارند.» (کارمند اوقاف، ۵۲ ساله، فوق‌لیسانس).

«از درآمد اوقاف سرمایه‌گذاری‌هایی به نفع استان انجام می‌شود که درآمدهای حاصل از آن تا حدی حتی به صورت موقت قسمتی از نیازهای اقشار مستمند و نیازمند، بیماران و دانش‌آموزان بی‌بضاعت را برطرف می‌کند.» (کارمند اوقاف، ۴۴ ساله، فوق‌لیسانس).

«کارکردهای مذهبی و اجتماعی به ویژه در امور خیریه داشته است، مانند چاپ و نشر و اهدای قرآن مجید و کتب علوم و معارف قرآنی، مسابقات قرآنی، برگزاری جلسات و برنامه‌های آموزش قرآنی، ساخت دارالقرآن، اعزام مبلغ مذهبی به مناطق محروم، روضه‌خوانی، برگزاری مناسبت‌های مذهبی، ساخت زائرسرا، هزینه سفرهای زیارتی افراد بی‌بضاعت و...» (کارمند اوقاف، ۵۷ ساله، فوق‌لیسانس).

کارکردهای وقف طبق نیت واقفان بیشتر مذهبی و سپس فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بوده است. وقف با وجود ظرفیت وسیع و درآمد گسترده آن در زمینه کارکرد اقتصادی و مباحث علمی — پژوهشی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. متأسفانه، نقش وقف در توسعه اقتصادی کمتر مورد توجه کارشناسان و برنامه‌ریزان قرار گرفته است. وقف کارکردهای اقتصادی مانند کمک به از بین رفتن فقر، کم شدن فاصله طبقاتی، بازتوزیع ثروت، اشتغال‌زایی، خودکفایی و ایجاد عدالت اجتماعی و سرمایه‌گذاری در طرح‌های عمرانی و کشاورزی در شهر کرمانشاه داشته است.

چگونگی نظارت بر نهادهای انفاق

نظر مصاحبه‌شوندگان درباره نظارت بر نهادهای انفاق در سه دسته نظارت سازمانی، نظارت مدرن و نظارت مردمی دسته‌بندی شده است.

جدول ۷. مضامین اولیه و ثانویه مقوله نظارت بر نهادهای انفاق

Table 7. Primary and secondary themes of the category of monitoring charitable institutions

مقوله	مضمون ثانویه	مضامین اولیه
نظارت بر نهاد رهبری، سازمان بازرسی کل کشور	نظارت سازمانی سنتی	مضامین اولیه
نظارت الکترونیکی، ارتباط اداری سازمان‌های خیر	نظارت مدرن	
مُعتمدین، اصحاب رسانه، ذی‌نفعان	نظارت مردمی	

«عملکرد نظارت سازمان‌ها بر امور انفاق بسیار خوب است، ولی اگر یک سیستم جامع الکترونیکی داشته باشند و با هم ارتباط تنگاتنگ داشته باشند بهتر می‌توانند کمک‌های مردمی و خیرات و مبرات را به صورت هدفمند به کار بگیرند. مثلاً، برخی از افراد هم به کمیته امداد هم بهزیستی و هم اوقاف و مؤسسه‌های خیریه برای کمک مراجعه و بعضاً از هر سه جا کمک می‌گیرند، بدون اینکه خود این ادارات مطلع باشند. اگر سیستم جامع الکترونیکی بین نهادهای یادشده باشد، بهتر است.» (کارمند اوقاف، ۵۷ ساله، فوق‌لیسانس).

«نظارت اداره کل اوقاف در زمان کنونی خیلی بیشتر از گذشته شده است. متولی نمی‌تواند هر کاری که دلش خواست بکند و اگر خرج و دخل موقوفه به هم بخورد، اداره تحقیق در اوقاف نظارت می‌کند و یک امین از طرف اداره اوقاف همراه متولی قرار می‌دهد تا مصارف وقف طبق نیت واقف باشد.» (کارمند اوقاف، ۴۶ ساله، فوق‌لیسانس).

«نظارت مؤسسه‌های خیریه در اختیار استانداری و فرمانداری است و چنانچه تخلفی در این راستا مشاهده شود، با آنان برخورد قانونی خواهد شد. اسناد مالی کمیته امداد هر ساله توسط سازمان حسابرسی کشور بررسی می‌شوند.» (کارمند اوقاف، ۴۴ ساله، فوق‌لیسانس).

«به‌غیر از سازمان‌های رسمی متولی امور خیریه مانند بهزیستی، کمیته امداد و اداره اوقاف، سازمان‌های غیردولتی و خصوصی زیادی در این راستا ایجاد شده‌اند و امروزه حتی در فضای مجازی هم فعالیت چنین مؤسسه‌هایی چشمگیر شده است؛ بنابراین، نظارت بر این همه سازمان دشوار شده است. امروزه نظارت‌های رسمی که به شکل سنتی انجام می‌شدند شاید کافی نباشند و علاوه بر آسیب‌شناسی نظارت سنتی، باید از ظرفیت

جدید نظارتی نیز استفاده کرد و تمام دخل و خرج‌های چنین مؤسسه‌هایی حسابرسی شوند تا از انحراف در چنین مؤسسه‌هایی جلوگیری شود.» (هیئت علمی دانشگاه، رشته مدیریت بازرگانی، ۵۰ساله).

نظارت بر نهادهای انفاق ابتدا تحت نظارت داخلی و نظارت دفتر رهبری ولی فقیه و در آخر تحت نظارت بازررسی کل کشور قرار دارد. به نظر می‌رسد علاوه بر این نظارت‌ها، نظارت مردمی متمرکز باشد؛ طوری که مردم خیر، معتمدینی را از بین خودشان انتخاب کنند و با عنوان هیئت امنای ناظر بر امور انفاق رسماً بر این سازمان‌ها و مؤسسه‌های خیریه نظارت داشته باشند تا مانع سوءاستفاده در امور خیر شوند و هر سال اطلاعاتی شفاف و کامل از امور خیریه و انفاق‌ها از طریق وسایل ارتباط جمعی به اطلاع مردم رسانده شود. این کار موجب اعتمادسازی بین اقشار مختلف مردم می‌شود و باعث می‌شود مردم انفاق‌کننده به انفاق در این نهادها و مؤسسه‌ها خیریه بیشتر تمایل داشته باشند و افراد نیازمند و بی‌بضاعت جامعه از انفاق‌های مردم بهره‌مند شوند. پس، دولت به‌تنهایی نمی‌تواند در این زمینه بار جامعه را به دوش بکشد. سهمی از نظارت باید بر دوش مردم و سازمان‌های مردم‌نهاد باشد. همچنین، وجود سیستم یکپارچه و سیستماتیک نظارتی باعث شده است تا امکان برخی از سوءاستفاده‌ها و تخلفات مالی از طریق مؤسسه‌های خیریه فراهم شود. در نهایت، نبود قوانین قابل اجرا و نظارت دقیق از علل اصلی رشد قارچ‌گونه برخی از مؤسسه‌های خیریه بدون مجوز است. امروزه، نهادهای انفاق‌کننده بیشتر از گذشته شده‌اند و متولیان نمی‌توانند هر طوری که تمایل داشتند عمل کنند. در این راستا، اداره پژوهش در اوقاف نظارت می‌کند و یک امین از طرف اداره اوقاف همراه متولی قرار می‌دهد تا مصارف وقف طبق نیت واقف باشد.

چالش‌ها و موانع انفاق

با تحلیل مصاحبه‌ها، چالش‌ها و موانع انفاق از نظر مصاحبه‌شوندگان در پنج دسته اجتماعی، فرهنگی، اداری، ارتباطی و نظارتی طبقه‌بندی شده‌اند.

جدول ۸. مضامین اولیه و ثانویه مقوله چالش‌های انفاق

Table 8. Primary and secondary themes of the spending challenges category

مضمون ثانویه	مضامین اولیه
چالش‌های	وجود موقوفه‌خواری و عدم امانت‌داری در انفاق و در مواردی استفاده سیاسی از آن
انفاق	عدم آشنایی کامل و در حد انتظار مردم و افکار عمومی نسبت به وقف و حسنات
	عدم همکاری نهادهای فرهنگی در تبلیغات و فرهنگ‌سازی وقف، همکاری ضعیف اداراتی مانند اداری
	اداره ثبت و دادگستری و شهرداری با سازمان اوقاف
	عدم تبلیغات کافی در زمینه امر خیر، اطلاع‌رسانی ضعیف اداره اوقاف
	ارتباطی
	عدم اعتمادسازی برای افراد خیر، کاهش اعتماد و بدبینی مردم نسبت به سازمان‌ها و مؤسسه‌های خیریه
	اجتماعی

«به نظر من بهتر است کمک‌هایی که از طرف نهادهای خیریه به جامعه و افراد می‌شود با حفظ حرمت افراد به مردم اطلاع‌رسانی شود و شفاف‌سازی کنند که این موقوفات در چه راه‌هایی به کار می‌روند؛ زیرا مردم نسبت به کارهایی که توسط اوقاف انجام می‌شوند بدبین هستند» (کارمند اوقاف، ۵۷ساله، فوق‌لیسانس).

«به نظر من مهم‌ترین موانع عدم تبلیغات کافی در زمینه انفاق و سوءاستفاده برخی از مؤسسه‌های خیریه

خصوصی از کمک‌های مردمی و احساسات پاک مردمی است که باعث می‌شود مردم دیگر به مؤسسه‌های خیریه اعتماد نکنند و میزان کمک‌ها کاهش پیدا کند و مؤسسه‌های خیریه به اهداف مدنظر خود نرسند.» (کارمند اوقاف، ۴۸ساله، فوق‌لیسانس).

«مهم‌ترین چالش‌ها و موانع بر سر راه امور خیریه گاهاً عدم اعتمادسازی برای فرد خیرخواه، عدم فرهنگ‌سازی و نبود تبلیغات کافی و سوءاستفاده مؤسسه‌های خیریه از کمک‌های مردمی است که باعث عدم اطمینان مردم خواهد شد. همچنین، سازمان‌های انفاق‌کننده از درآمدشان برای کارهای سیاسی مانند تبلیغ کردن برای نماینده خاصی استفاده نکنند.» (کارمند اوقاف، ۴۵ساله، فوق‌لیسانس).

«چالش اساسی عدم همکاری نهادهای فرهنگی در تبلیغات و فرهنگ‌سازی وقف و عدم همکاری ادارات و نهادهای دیگر مانند ثبت و دادگستری و شهرداری و... است.» (کارمند اوقاف، ۴۴ساله، فوق‌لیسانس).

«بسیاری از اراضی اوقافی در دست دستگاه‌های اجرایی هستند، مانند نیروهای مسلح، شهرداری‌ها، دانشگاه‌های دولتی و آزاد و... که این‌ها اجاره‌های خود را پرداخت نمی‌کنند و حدوداً ۱/۵ دلنگ از چهار دلنگ کرمانشاه دست سازمان‌های دولتی است که این‌ها ۱۱۰۰۰ میلیارد تومان اجاره معوقه دارند که اگر پرداخت کنند ما می‌توانیم به اشکال مختلف بیشتر به مردم کمک کنیم.» (کارمند اوقاف، ۵۵ساله، فوق‌لیسانس).

«از جمله چالش‌های فراروی اداره اوقاف عدم پاسخ‌گویی و شفافیت مالی است که زمینه نظارت را هم کم‌رنگ کرده است. اداره اوقاف هم کارکرد اقتصادی و هم فرهنگی دارد، اما به دلیل عدم تخصص در زمینه بازار و دخالت دولت در آن در شهر کرمانشاه که املاک زیادی دارد، عملکرد مناسبی ندارد. در زمینه فرهنگی نیز بیشتر به تبلیغات و مشاوره‌های فردی و گروهی سوق پیدا کرده است و در این زمینه هزینه‌های زیادی می‌کند؛ اما چون متخصصان فرهنگی در استخدام آن نیستند باز هم عملکرد خوبی نداشته است. چالش اساسی مؤسسه‌های خیریه خصوصی صوری بودن و ارتباط آن‌ها با دولت است که این ارتباط به نوعی انگ سوءاستفاده سیاسی برای آن‌ها به همراه دارد و اعتماد مردم نیز به آن‌ها کم‌رنگ شده است.» (هیئت علمی دانشگاه، رشته جامعه‌شناسی، ۴۸ساله).

چالش‌های فراروی امور خیریه نشان‌دهنده ضعف دولت در نظارت بر امور خیریه است. نبود شفافیت مالی در بین سازمان‌ها و مؤسسه‌های خیریه، ساختار ضعیف فعالیت مدنی و عدم پاسخ‌گویی مؤسسه‌های خیریه باعث کاهش اعتماد مردم به این سازمان‌ها و مؤسسه‌ها شده است؛ به نحوی که امروزه مردم خیر، خودشان افراد نیازمند را در محدوده زندگی‌شان شناسایی می‌کنند و کمک‌های خود را به طور مستقیم به دست آن‌ها می‌رسانند که این وضعیت موجب عدم تمرکز منابع مالی می‌شود و سرمایه‌گذاری را برای محرومیت‌زدایی بلندمدت غیرممکن می‌کند. متأسفانه، در کشور و شهرها، مؤسسه‌های خیریه غیرشفاف زمینه‌ساز برخی از مفاسد اقتصادی مانند فرار مالیاتی، پول‌شویی، کلاهبرداری و خیانت در امانت شده‌اند. چالش کنونی وقف به خود وقف مربوط نیست، بلکه به جامعه بازمی‌گردد. وقف نباید امری صرفاً دولتی قلمداد شود. وقف باید امری مردمی باشد و دولت باید فقط ناظر بر این مسئله باشد. متأسفانه، در جامعه ما دولت بیش از آنکه نظارت بر کار اوقاف داشته باشد، نوعی سیستم مداخله‌گرایانه در پیش گرفته و در این راستا، آسیب‌های جدی بر پیکر وقف و موقوفات وارد کرده است. این آسیب‌ها موجب شده‌اند تا نهادهای انفاق‌کننده نتوانند عدالت اجتماعی و بهبود وضعیت اقتصادی را برای اقشار فرودست در جامعه محقق کنند. نهادهای متولی انفاق به عنوان یک سرمایه عظیم مالی می‌توانند نقشی سازنده و جالب توجه

در اشتغال‌زایی داشته باشند؛ به ویژه سرمایه‌های عظیم در نهاد اوقاف را می‌توان در فرآیند فعالیت‌های تولیدی و خدماتی قرار داد و آن‌ها را از حلت رکود خارج و به سمت تحرک‌زایی هدایت کرد. برای مثال، نهادهای خیریه در قالب کشورهای توسعه‌یافته مانند بنیاد نوبل در سوئد، فورد و راکفلر در آمریکا، سهمی بزرگ در امور فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی به عهده دارند.

۵- نتیجه‌گیری

در طول تاریخ، اتفاق دستخوش تغییرات قرار گرفته است. در برخی از دوران (صفویه) اتفاق به سرعت گسترش یافته است و در برخی از دوران (افشاریه) به آن آسیب وارد شده است. بعد از دوره افشاریه، دوره زندیه وقفیاتی مطلوب داشته است؛ اما در دوره قاجار و پهلوی باز هم آشفتگی در وقف و اتفاق وجود داشته است. بعد از دوره پهلوی، انقلاب اسلامی تمام همت خود را بر کاهش فقر و مشکلات اجتماعی و فرهنگی گمارده است. در این دوره، نهادهای دولتی از جمله کمیته امداد امام خمینی (ره)، سازمان اوقاف و امور خیریه و در همین راستا، مؤسسه‌های خیریه‌ای بنا شدند تا هدف اصلی آن‌ها کمک به افراد بی‌بضاعت باشد.

یافته‌های تحلیل کیفی مصاحبه‌ها نشان داد عوامل شکل‌گیری نهادهای اتفاق از نظر مصاحبه‌شوندگان، ضرورت اجتماعی، فرهنگ دینی و انسانی و فرهنگ سیاسی هستند که در شهر کرمانشاه، به واسطه مسیر ارتباطی عتبات عالیات در گذشته، در نهادینه شدن اتفاق در این شهر نقشی مهم داشته‌اند و به نوعی به قطبی شدن وقف در مرکز استان به نسبت مناطق دیگر استان شده منجر شده‌اند و این الگوی قطبی شدن سرمایه وقف در مرکز استان در پژوهش حجبی‌پور و همکاران (۱۳۹۸) در خراسان نیز دیده شده است. مصاحبه‌شوندگان شیوه‌های پرداخت خیرین را به دو شکل سنتی و مدرن و میزان مشارکت را کم اعلام کرده‌اند. دلایل میزان مشارکت کم خیرین در شهر کرمانشاه اقتصاد ضعیف شهر کرمانشاه، نقش اقتصاد سیاسی جامعه در افزایش فقر و وظیفه دولت در تأمین معیشت نیازمندان بوده‌اند.

مصارف اتفاق در شهر کرمانشاه شامل موارد تأمین اجتماعی، مصرف دینی و مذهبی و مصرف اقتصادی (زیربنایی و طرح‌های اجتماعی و اقتصادی) بوده‌اند که این یافته هم‌راستا با نظر مرادعلیان (۱۳۹۵) و آیت‌اللهی و رخ‌یزد (۱۳۸۳) بوده است. نظارت بر نهادهای اتفاق به سه شکل نظارت سازمانی، نظارت مدرن و نظارت مردمی بوده است. از نظر مصاحبه‌شوندگان، مهم‌ترین چالش‌های نهاد وقف اجتماعی، فرهنگی، اداری، ارتباطی و نظارتی بوده‌اند که این یافته با یافته‌های رعنائی کردشولی و هاز (۱۴۰۲) که به چالش‌های نظارتی و فرهنگی و یافته‌های نودری و اسکندری‌نژاد (۱۴۰۳) که به چالش عدم ارتباط با بخش خصوصی و بازار اشاره کرده‌اند، هم‌راستا بوده است.

بررسی اسناد کمیته امداد امام خمینی (ره) در زمینه درآمد مشارکت‌های مردمی و مصارف آن نشان داد به دلیل اقتصاد ضعیف کرمانشاه و حجم فقر آن، درآمد کمیته امداد در استان کرمانشاه به نسبت میانگین کشوری کمتر بوده است و همچنین، هزینه‌های کمیته امداد در استان کرمانشاه به نسبت درصد خانوار و جمعیت تحت پوشش در استان کم بوده است. یافته‌ها نشان داد هزینه کمیته امداد در استان کرمانشاه بیشتر از نوع کمک‌معیشتی بوده است تا زمینه‌های اشتغال‌زایی، تأمین مسکن و... . کمک‌هزینه معیشتی معمولاً باعث ریشه‌کن شدن فقر نمی‌شود؛ در حالی که در استان‌های دیگر، سهم تأمین مسکن و تسهیلات اشتغال و کارآفرینی و... بیشتر از استان کرمانشاه بوده است و تغییر این رویه می‌تواند به کاهش جمعیت فقیر کمک کند.

موقعیت ارتباطی استان کرمانشاه، به دلیل در مسیر عتبات عالیات بودن، باعث افزایش انگیزه خیرین در راستای وقف زمین و املاک و دارایی‌های خود شده است؛ از همین رو، تعداد زمین‌های وقفی شهر کرمانشاه زیاد بوده است و البته، در برهه‌هایی

در فضای شهری و افزایش جمعیت ساکنان شهر کرمانشاه نقش داشته و در برخی از زمان‌ها، مانع تغییر و کاربری زمین و املاک و در نتیجه، مانع توسعه شهری بوده است. سازمان اوقاف در کل کشور و به تبع در استان کرمانشاه در ادوار گذشته، داده‌ها و اطلاعات درآمد و هزینه سالیانه منتشر نکرده است؛ در نتیجه، لازم است تا در این زمینه پژوهش‌هایی در راستای بهینه‌سازی عملکرد آن انجام شوند و نقش سازمان در کاهش فقر و توسعه کشور و استان کرمانشاه بررسی شود؛ بنابراین، در این زمینه، فقط می‌توان به توصیف و تحلیل‌های کلی و انتزاعی بسنده کرد. به نظر می‌رسد حجم خیرات، موقوفه‌ها و رقبات و تلاش‌های نهادهای امور خیریه مانند کمیته امداد امام خمینی (ره)، اداره اوقاف و حتی سازمان بهزیستی با واقعیت جامعه ایران و به ویژه استان کرمانشاه در زمینه فقر ناسازگار است و سیاست‌گذاری نهادهای بالا و حاکمیت باید متوجه تقویت بنیه اقتصاد جامعه باشد تا به حجم فقر افزوده نشود و نیت خیرین هم برآورده شود.

منابع فارسی

- آیت اللهی، س. ا.، و رخ‌یزد، م. ع. (۱۳۸۳). *وقف پس‌انداز جاودانه* (چاپ اول). تهران: مفاخر.
- احمدی، و.، منصوری، ا.، و رضایی، ن. (۱۴۰۲). حکمرانی وقف و تولید فضاهای شهری در کرمانشاه. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۲(۱)، ۲۴۱-۲۶۴. <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.138148.1058>
- امام جمعه‌زاده، س. ج. (۱۳۷۹). نقش وقف در بهبود اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی. *وقف میراث جاویدان*، ۳۰، ۷۷-۷۰. <https://ensani.ir/fa/article/75455>
- بلورفرش، ع.، باینگانی، ب.، و فائقی، س. (۱۴۰۲). تحلیل جامعه‌شناختی فعالیت‌ها و عملکردهای مؤسسات خیریه‌ای (انتوگرافی نهادی یکی از مؤسسات حوزه سلامت. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱(۱)، ۲۰۹-۲۳۸. <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.135463.1034>
- حاجی عباسی، س.، جعفرپور، م. ج.، و رضایی، ا. (۱۳۸۷). *فهرست اسناد موقوفات ایران* (چاپ اول). تهران: انتشارات اسوه.
- حامد، ه.، و دانا، ش. (۱۳۹۵). نقش و جایگاه انفاق و مشارکت‌های مردمی در توسعه مناطق محروم، رفع فقر و محرومیت‌زدایی با تأکید بر فرهنگ جهادی. *دهمین کنگره پیشگامات پیشرفت*، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- حجی‌پور، م.، کریمی‌پور، ج.، حجی‌پور، گ.، و نعمتی، ف. (۱۳۹۸). تحلیل انباشت سرمایه وقف در نواحی خراسان جنوبی. *فصلنامه مطالعات فرهنگی، اجتماعی خراسان*، ۱۴(۲)، ۶۰-۷۶. <https://doi.org/10.22034/fakh.2020.225297.1395>
- رعنایی کردشولی، ح.، و دهاز، ر. (۱۴۰۲). جایگاه نهادهای خیریه در الگوهای حکمرانی: واکاوی چالش‌های موجود در نظام حکمرانی ایران، *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱(۲)، ۱۳۱-۱۷۲. <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.137326.1049>
- زارعی، م. ا.، و حیدری باباکمال، ب. (۱۳۹۷). بررسی نقش وقف در توسعه و رشد فضاهای شهری در دوره قاجار (مطالعه موردی: بافت تاریخی شهر کرمانشاه). *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۲۳، ۱۸۸-۱۶۹. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.17520.1836>
- سازمان اوقاف و امور خیریه استان کرمانشاه (۱۳۹۷). *موقعیت اراضی موقوفات در شهر کرمانشاه*. اداره فنی و عمرانی استان کرمانشاه.
- سلیمی‌فر، م. (۱۳۷۰). *نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن*. مشهد: مرکز پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

- شهابی، ع. (۱۳۴۳). *اوقاف در ایران، ایران‌شهر* (ج. ۲). چاپ دانشگاه تهران.
- صادقی، ح.، عزتی، م.، و شفیع، ع. (۱۳۹۲). تخمین تابع اتفاق در ایران. *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)*، ۱۳ (۲)، ۸۴-۶۱. <http://dorl.net/dor/20.1001.1.17356768.1392.13.2.5.9>
- عبدالحسینی قهساره، س.، علی‌خاصی، س.، امینی، ب.، و حیدری، ا. (۱۴۰۲). توسعه مدل عامل‌بنیان تأثیر توزیع مناسب منابع خیریه‌ها بر نابرابری اقتصادی. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱ (۲)، ۸۹-۱۱۲. <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.136278.1042>
- عبداللهی، م. (۱۴۰۲). شفافیت مالی بهترین تبلیغ برای وقف. *روزنامه فرهیختگان*، ۳۹۶۱، ۱۴-۱۵. <https://farhikhtegandaily.com/page/239764>
- عزتی، م.، و محمودیان، م. (۱۳۹۳). برآورد اثر اتفاق بر کاهش فقر در ایران. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۱۴ (۵۳)، ۳۱-۵۵. https://eghtesad.iict.ac.ir/article_14461.html?lang=fa
- عزتی، م.، و نورمحمدلو، پ. (۱۳۹۱). برآورد اثر متغیرهای اقتصاد کلان بر اتفاق. *فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی*، ۲۰ (۶۳)، ۱۵۴-۱۳۳. <http://qjerp.ir/article-1-471-fa.html>
- فیض، ع. (۱۳۷۲). وقف و انگیزه‌های آن. *وقف میراث جاویدان*، ۱ (۴)، ۳۳-۳۶. <https://ensani.ir/fa/article/journal-number/13753>
- قاسمی‌زاده، م. (۱۳۷۸). وقف و تمدن اسلامی. *مجموعه مقالات ارائه‌شده در همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی* (چاپ اول). تهران: انتشارات اسوه.
- کجباف، ع. ا.، بیگ‌محمدی، پ.، و نورایی، م. (۱۳۹۸). بررسی کارکردهای وقف شوشتر در دوره پهلوی (۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷). *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۱۴ (۲)، ۵۸-۴۵. <https://doi.org/10.30473/lhst.2019.40151.2087>
- کشاورز، ا. (۱۳۸۲). *زندگان عرصه عشق: مجموعه اسناد وقفی اداره کل اوقاف و امور خیریه استان کرمانشاهان*، شرح حال واقفان به انضمام تشریح تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی وقف استان کرمانشاهان (ج. ۱). کرمانشاه: انتشارات طاق‌بستان.
- کلاتری خلیل‌آباد، ح.، صالحی، س. ا.، و رستمی، ق. (۱۳۸۹). نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان). *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱ (۱)، ۴۳-۳۳. <https://www.sid.ir/paper/177346/fa>
- کمیته امداد امام خمینی. (۱۳۹۸). *سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی*.
- کمیته امداد امام خمینی. (۱۴۰۱). *سالنامه آماری کمیته امداد امام خمینی*.
- مرادعلیان، ل. (۱۳۹۵). نهاد وقف و کارکرد آن در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه (با تأکید بر اسناد آرشیو ملی ایران). *فصلنامه آرشیو ملی*، ۷ (۲)، ۷۴-۱۰۱. <https://www.nlai.ir/documents/10184/629736/7/f4a2ecdb-5d4d-4592-8036-44d45753f25c>
- ملک‌زاده، ا.، و سجادی، ا. (۱۴۰۲). موقوفات ارباب رستم‌گیو و نقش آن در توسعه اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان ایران (مطالعه موردی: دوره پهلوی دوم). *پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱ (۱)، ۲۵۳-۲۳۶. <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.135254.1022>
- میراحمدی، م. (۱۴۰۲). وقف و حکمرانی مردمی. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱ (۱)، ۴۹-۶۶. <https://doi.org/10.22108/ecs.2022.135140.1019>
- میرحسینی، ز.، پیش‌دار، س.، و بیگ محمد بالانجی، ن. (۱۴۰۲). چالش‌ها و مسائل انجام امور خیر در مناطق حاشیه‌نشین. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱ (۱)، ۱۰۷-۱۲۸. <https://doi.org/10.22108/ecs.2022.135360.1028>
- نوذری، ح.، و اسکندری‌نژاد، ع. (۱۴۰۳). مسائل سازمان‌های خیریه در ارتباط با دولت و بازار. *فصلنامه مسائل اجتماعی ایران*.

۱۵ (۲)، ۲۶۹-۲۹۹. <https://doi.org/10.61186/jspi.15.2.269>

نیازی، م. (۱۳۹۸). ملاحظات سیاست‌گذاری وقف در ایران. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۶۷۰۱، آبان ۱۳۹۸. هزارجریبی، ج. و ایرانمنش، م. (۱۳۹۴). وقف، دیدگاه‌ها و راهکارهای ارتقا. کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در

مدیریت، اقتصاد و حسابداری. <https://sid.ir/paper/868162/fa>

یارمحمدی، ت. و نوروزی، ج. (۱۳۹۸). چگونگی وقف و موقوفات گناباد در سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۴۳۵ ق. پژوهشنامه

تاریخ‌های محلی ایران، ۱۴ (۲)، ۲۹-۴۴. <https://doi.org/10.30473/lhst.2019.45385.2213>

References

- Abdolkhoseini, S., Alikhasi, S., Amini, B., & Heydari, A. (2023). Development of Agent-Based Model of the Effect of Appropriate Distribution of Charity Resources on Economic Inequality. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(2), 89-112. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.136278.1042>
- Abdullahi, M. (1402). Financial transparency is the best advertisement for endowment. *Farhikhtegan Newspaper*, 3961, 14-15. [In Persian] <https://farhikhtegandaily.com/page/239764>
- Ahmadi, V., Mansouri, O., & Rezaei, N. (2023). Endowment (Waqf) Governance and Production of Urban Spaces in Kermanshah. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(2), 241-264. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.138148.1058>
- Ayatollahi, S. A., & Rukh Yazd, M. A. (2004). *Endowment for Eternal Savings* (1th Edition). Tehran: Mafakher, [In Persian]
- Bolourforoush, A., Bayangani, B., & Faeghi, S. (2023). Sociological Analysis of the Activities and Practices of Charitable Health Institutions (Institutional Ethnography of one of the Health Institutions). *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(1), 209-238. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.135463.1034>
- Bu, Y., Li, S., & Huang, Y. (2023). Research on the influencing factors of Chinese college students' entrepreneurial intention from the perspective of resource endowment. *The International Journal of Management Education*, 21(3). <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2023.100832>
- Dallh, M. (2023). Accumulate but Distribute: Islamic Emphasis on the Establishment of Waqf (Pious Endowment). *Religion and Development*, 2, 21-40 <https://dx.doi.org/10.30965/27507955-20230014>
- Ezati, M., & Noor Mohammadlu, P. (2012). Estimating the Effect of Macroeconomic Variables on Charity (Infaq). *Qjerp*, 20(63), 133-154. [In Persian] <http://qjerp.ir/article-1-471-fa.html>
- Ezzati, M., & Mahmoudian, M. (2015). A Survey of Infaq's Impact on Poverty Reduction in Iran. *Islamic Economics*, 14(53), 31-55. [In Persian] https://eghtesad.iict.ac.ir/article_14461.html?lang=fa
- Faiz, A. (1993). Endowment and its motivations. *wagf, of the Eternal Legacy*, 1(4), 33-36. [In Persian] <https://ensani.ir/fa/article/journal-number/13753>
- Ghasemizadeh, M. (1999). Endowment and Islamic Civilization. *Collection of articles presented at the International Conference on Endowment and Islamic Civilization* (1th Edition). Tehran: Osveh Publications. [In Persian]
- Haji Abbasi, S., Jafarpour, M. J., & Rezaei, A. (2008). List of Iranian Endowment Documents (1th Edition). Tehran: Osveh Publications. [In Persian]
- Hajipour, M., Karamipour, J., Hajipour, G., Nemati, F. (2020). The Analysis of Dedication Capital Accumulation in Areas of South Khorasan. *Journal of Socio-Cultural Studies of Khorasan*, 14(2), 60-76. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/fakh.2020.225297.1395>
- Hamed, H., & Dana, Sh. (2016). *The role and position of public donations and participation in the*

- development of deprived areas, poverty alleviation and deprivation with emphasis on jihadi culture.* 10th Congress of Pioneers of Progress, Tehran, Shahid Beheshti University. [In Persian]
- Hezarjaribi, J., & Iranmanesh, M. (2015). *Endowment, perspectives and strategies for improvement.* International Conference on Modern Research in Management, Economics and Accounting. [In Persian] <https://sid.ir/paper/868162/fa>
- Imam Jumezadeh, S. J. (2000). The role of endowment in improving social, economic and cultural conditions, *Waqf, Eternal Legacy*, 30, 77-70. [In Persian] <https://ensani.ir/fa/article/75455>
- Imam Khomeini Relief Committee. (2019). *Statistical Yearbook of Imam Khomeini Relief Committee.* [In Persian]
- Imam Khomeini Relief Committee. (2021). *Statistical Yearbook of Imam Khomeini Relief Committee.* [In Persian]
- Kajbaf, A., Bayg Mohammadi, P., & Nooraie, M. (2019). The Functions of the Endowment of Shushtar during the Pahlavi Period (1925-1978). *Research Journal of Iran Local Histories*, 7(2), 45-58. [In Persian] <https://doi.org/10.30473/lhst.2019.40151.2087>
- Kalantari Khalilabad, H., Salehi, S.A., & Rostami, Q. (2010). The Historical Role of Endowment in the Formation of the Islamic City (Case Study of Isfahan City). *Iranian Islamic City Studies Quarterly*, 1(1), 33-43. [In Persian] <https://www.sid.ir/paper/177346/fa>
- Kermanshah Province Endowment and Charity Affairs Organization (2018). *Location of endowment lands in Kermanshah city.* Technical and Development Department of Kermanshah Province. [In Persian]
- Keshavarz, A. (2003). *The Life of the Love Realm (Volume 1): A collection of endowment documents of the General Department of Endowments and Charity Affairs of Kermanshahan Province, biographies of the endowments along with an explanation of the political, social, and economic history of the endowment of Kermanshahan Province (V. 1).* Kermanshah: Taqbostan Publications. [In Persian]
- Kuran, T. (2001). The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System. *Law & Society Review*, 35(4), 841-897. <https://doi.org/10.2307/3185418>
- Kuran, T. (2016). Legal roots of authoritarian rule in the Middle East: Civic legacies of the Islamic waqf. *The American Journal of Comparative Law*, 64(2), 419-454. <https://doi.org/10.5131/AJCL.2016.0014>
- Loiseau, J. (2019). Boy and Girl on Equal Terms, Women, Waqf, and Wealth Transmission in Mamluk Egypt. *Orient*, 54, 23-39. <http://dx.doi.org/10.5356/orient.54.23>
- Malekzadeh, E., & Sajjadi, A. (2023). Endowments of Arbab Rostam Giv and Their Role in the Social and Cultural Development of Iranian Zoroastrians (Case study: Second Pahlavi period). *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(1), 257-278. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.135254.1022>
- Mirahmadi, M. (2023). Waqf (endowment) and Participation in Popular Governance. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(1), 49-66. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/ecs.2022.135140.1019>
- Mirhosseini, Z., Pishdar, S., & Beygmohammad Balaneji, N. (2023). The Challenges and Issues of Charity Work in Marginalized Regions. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(1), 107-128. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/ecs.2022.135360.1028>
- Moradalian, L. (2016). The Endowment Institution and Its Function during the Reign of Nasser al-Din Shah (with Emphasis on Documents from the National Archives of Iran), *National Archives Quarterly*, 7(2), 101-74. [In Persian] <https://www.nlai.ir/documents/10184/629736/7/f4a2ecdb-5d4d-4592-8036-44d45753f25c>

- Niazi, M. (2019). Considerations for Endowment Policymaking in Iran. *Research Center of the Islamic Consultative Assembly, 16701*, November 2019. [In Persian]
- Nozari, H., & Eskandarinejhad A. (2024). The Problems of Charities in Relation with the State and the Market. *Social Problems of Iran, 15*(2), 269-299. [In Persian] <https://doi.org/10.61186/jspi.15.2.269>
- Oberauer, N. (2008). "Fantastic Charities": The Transformation of Waqf Practice in Colonial Zanzibar. *Islamic law and Society, 15*(3), 315-370. <http://dx.doi.org/10.1163/156851908X366156>
- Ranaei Kordshouli, H. A., & Dahaz, R. (2023). Charitable Institutions Position in Governance Models: Analyzing the Challenges in Iran's Governance System. *Journal of Endowment & Charity Studies, 1*(2), 131-172. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/ecs.2023.137326.1049>
- Ross, D. M. (2017). Muslim Charity under Russian Rule: Waqf, Sadaqa, and Zakat in Imperial Russia. *Islamic Law and Society, 24*(1-2), 77-111. <https://doi.org/10.1163/15685195-02412p04>
- Sadeghi, H., Ezzati, M., & Shafiei A. (2013). Estimating Charity Function in Iran. *QJER, 13*(2), 61-84. [In Persian] <http://dorl.net/dor/20.1001.1.17356768.1392.13.2.5.9>
- Salimifar, M. (1991). *A Look at Endowment and Its Economic and Social Effects*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Center. [In Persian]
- Sazonov, S., Kharlamova, E., Chekhovskaya, I., & Polyanskaya, E. (2017). Mechanism of determination of effectiveness of spending assets of endowment funds on the basis of mathematical models. *International Journal of Educational Management, 31*(1), 21-29. <https://doi.org/10.1108/IJEM-02-2016-0040>
- Shahabi, A. (1964). *Endowments in Iran, Iranshahr* (Vol. 2). Tehran University Press. [In Persian]
- Yarmohammadi, T., & Nowroozi, J. (2019). Endowing and Endowments of Gonabad in the Years 1435 to 1435 AH. *Research Journal of Iran Local Histories, 7*(14), 29-44. [In Persian] <https://doi.org/10.30473/lhst.2019.45385.2213>
- Zarei, M. E., & Heidari Babakamal, Y. (2020). The Role of Waqf in Growth and Development of Urban Spaces in Qajar Period (Case Study: Historical Context of Kermanshah City). *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran, 9*(23), 169-188. [In Persian] <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.17520.1836>